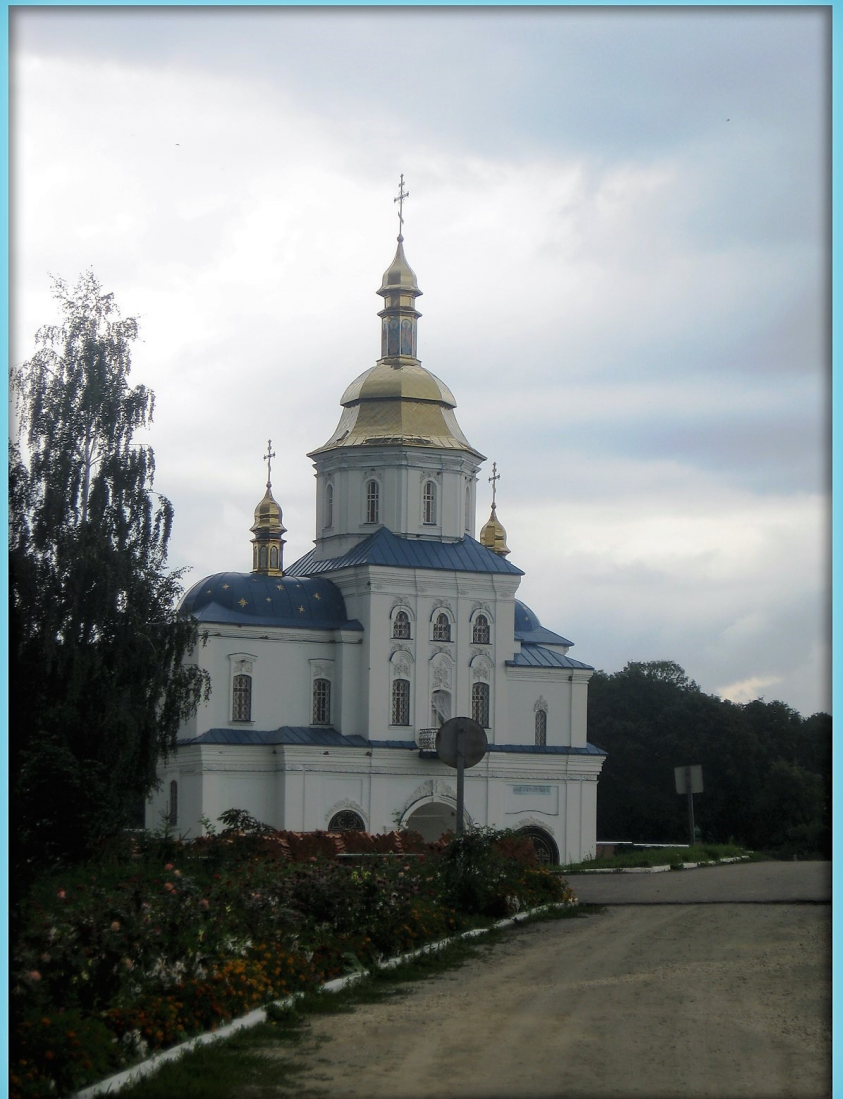

ISSN (print) 2227-183X

ISSN (online) 2413-8762

Сумський Історико- Архівний Журнал

XXXVII

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА
АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

№ XXXVII

Ресстраційне Свідоцтво
КВ №16686-5258 ІП від 05.05.2010
ISSN 2227-183X (print)
ISSN 2413-8762 (online)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

БАЖАН О.Г. – канд. істор. наук, ст. наук. співроб. (Україна)
БОДНАРЮК Б.М. – д-р істор. наук, доц. (Україна)
БОРЯК Г.В. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (Україна)
ГОНЧАРЕНКО А.В. – канд. істор. наук, доц. (Україна)
ГУРЖІЙ О.І. – д-р істор. наук, проф. (Україна)
ДАНИЛЕНКО В.М. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (Україна)
ДЕГТЯРЬОВ С.І. – д-р істор. наук, проф., головний редактор (Україна)
ЗЯКУН А.І. – канд. істор. наук, доц. (Україна)
ІГНАТУША О.М. – д-р істор. наук, проф. (Україна)
ЛЕБІДЬ А.Є. – д-р філос. наук, проф. (Україна)
МАГСУМОВ Т.А. – канд. істор. наук, доц. (Велика Британія)
МЕНЬКОВСЬКИЙ В.І. – д-р істор. наук, проф. (Республіка Білорусь)
НЕСТЕРЕНКО В.А. – канд. істор. наук, доц. (Україна)
ПАПАКІН Г.В. – д-р істор. наук, проф. (Україна)
РЕСНТ О.П. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (Україна)
РІШ В. – асоційований професор з історії (США)
СТЕМПНЯК В. – д-р наук (dr.hab), проф. (Республіка Польща)
СУЛЯК С.Г. – канд. істор. наук (Молдова)
ТЕР-ОГАНОВ Н.К. – доктор історії (Ізраїль)
ЧЕРКАСОВ О.А. – д-р істор. наук, доц. (США)
ШМИГЕЛЬ М. – д-р істор. наук, д-р філософії, доц. (Словацька Республіка)
ЩЕРБАК М.Г. – д-р істор. наук, проф. (Україна)

Рекомендовано до друку Вченою радою Сумського державного університету (протокол №6 від 16.12.2021 р.)

Наказом Міністерства освіти і науки України від 28 грудня 2019 р. №1643 журнал включено до категорії «Б» переліку наукових фахових видань України, де можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора наук, кандидата наук та ступеня доктора філософії за спеціальністю «Історичні спеціальності – 032»

© ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2021
© СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ, 2021
© СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А.С.МАКАРЕНКА, 2021
© НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ, 2021

SUMY HISTORICAL AND ARCHIVAL JOURNAL

Scientific Journal of History and Archival Science

The journal was first published in 2005

The Journal is indexed by:

**ERIH PLUS
Index Copernicus
MIAR
Research Bib**

EDITORIAL BOARD

Dehtiarov S.I. – Editor in Chief, Dr. (History), Professor (Ukraine)
Bazhan O.G. – Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)
Bodnariuk B.M. – Dr. (History), Associate Professor (Ukraine)
Boriak H.V. – Dr. (History), Professor (Ukraine)
Cherkasov A.A. – Dr. (History), Professor (USA)
Danylenko V.M. – Dr. (History), Professor (Ukraine)
Goncharenko A.V. – Deputy Editor, Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)
Gurzhij O.I. – Dr. (History), Professor (Ukraine)
Ignatusha O.M. – Dr. (History), Professor (Ukraine)
Lebid A.Ye. – Dr. (Philosophy), Professor (Ukraine)
Magsumov T.A. – Ph.D. (History), Associate Professor (UK)
Menkovsky V.I. – Dr. (History), Professor (Belarus)
Nesterenko V.A. – Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)
Papakin H.V. – Dr. (History), Professor (Ukraine)
Reyent O.P. – Dr. (History), Professor (Ukraine)
Risch William Jay – Associate Professor of History (USA)
Shcherbak M.G. – Dr. (History), Professor (Ukraine)
Smigel' Michal – Dr. (History), Ph.D., Adjunct Professor (Slovakia)
Stepniak Wladyslaw – Ph.D., Professor (Poland)
Sulyak Sergey – Ph.D. (History), Associate Professor (Republic of Moldova)
Ter-Oganov Nugzar – Dr. (History) (Israel)
Ziakun A.I. – Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)

State certificate of registration (reregistration) of printed media:
series KB № 20386-10186ПП from 05.11.2013

Postal Address: 2, Rimskogo-Korsakova st., Sumy city, Ukraine, 40007
department of history, "Sumy Historical and Archival Journal"

E-mail: starsergo2014@gmail.com

Website: <http://shaj.sumdu.edu.ua/?lang=en>

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

- PONYRKO M.P. Activities of excise supervision of the Ministry of finance of the Romanov's Empire on the Left-Bank Ukraine during the introduction of excise Wine Reform in the second half of XIX century 5
- MISHCHENKO L.V. Oleksandr Tverdokhliebov – historian, ethnographer, literator 10
- ILNYTSKYI V.I, OHAR A.O. Ukrainian nationalists of the Carpathian region of the OUN and the Romanian underground (1940s - early 1950s): cooperation in conditions of confrontation totalit 29

WORLD HISTORY

- LYSENKO M.S. Agricultural societies and the Ministry of agriculture of the Russian Empire: dependence or cooperation (second half of XIX – early XX centuries) 42

REVIEWS

- DEGTYAREV S.I. Rebellion. Regional Dimension Review of Yuriy Kotlyar's monograph "Peasant Rebellion in the Mykolaiv region (1918-1921)" 58
- KOROL V.M. Scientific and practical experience of architectural heritage restoring in the focus of the Ukrainian researchers 62

On the cover: P.1 – Pokrovska Church of the Sofroniyev-Molchansky Monastery (Nova Sloboda village, now Konotop district, Sumy region). Built in the middle of the XVIII century. (1757) in the style of Ukrainian (Cossack) Baroque. Restored in 1999-2002; P.4 – St. Demetrius Church (Church of St. Demetrius of Thessaloniki) (Stetskivka village, Sumy district, Sumy region). It was built in the style of classicism during 1835-1846 at the expense of the Savich landowners. Foto by *Vitaly Korol*, 2017.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- ПОНИРКО М.П. Діяльність акцизного нагляду Міністерства фінансів імперії Романових на Лівобережній Україні під час запровадження акцизної винної реформи в другій половині XIX ст. 5
- МІЩЕНКО Л.В. Олександр Твердохлебов – історик, етнограф, літератор 10
- ІЛЬНИЦЬКИЙ В.І., ОГАР А.О. Українські націоналісти Карпатського краю ОУН та румунське підпілля (1940-і – початок 1950-х рр.): співпраця в умовах протистояння тоталітарним режимам 29

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

- ЛИСЕНКО М.С. Сільськогосподарські товариства та Міністерство землеробства Російської імперії: залежність чи співпраця (друга половина XIX – початок XX ст.) 42

РЕЦЕНЗІЇ

- ДЕГТЯРЬОВ С.І. Повстання. Регіональний вимір. Огляд монографії Юрія Котляра “Селянське повстанство на Миколаївщині (1918–1921 рр.)” 58
- КОРОЛЬ В.М. Науковий і практичний досвід відновлення архітектурної спадщини в центрі уваги українських дослідників 62

На обкладинці: С.1 – Надбрамна Покровська церква Софронієво-Молчанської пустині (с. Нова Слобода, нині Конотопський р-н Сумської обл.). Збудована в середині XVIII ст. (1757 р.) в стилі українського (козацького) бароко. Реставрована у 1999-2002 рр.; С.4 – Свято-Дмитрівська церква (церква Св. Дмитрія Солунського) (с. Стецьківка, Сумський р-н Сумської обл.). Побудована в стилі класицизму протягом 1835-1846 рр. на кошти місцевих поміщиків Савичів. Фото *Віталія Короля*, 2017 р..

HISTORY OF UKRAINE / ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2021.i37.p.5

MYKOLAP. PONYRKO

Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (Ukraine)

ACTIVITIES OF EXCISE SUPERVISION OF THE MINISTRY OF FINANCE OF THE ROMANOV'S EMPIRE ON THE LEFT-BANK UKRAINE DURING THE INTRODUCTION OF EXCISE WINE REFORM IN THE SECOND HALF OF XIX CENTURY

Abstract. *The purpose of the work – is to generalize how the regulatory and administrative transformations that took place in the central office of excise supervision of the Romanov Empire, affected the activities of excise officials on the Left-Bank Ukraine, in the context of excise wine reform in the second half XIX century. Based on the official reports of the Ministry of Finance, professional research information, especially contemporary publicists and archival documents for the most complete verification of data, the normative transformations of excise supervisory bodies, during the excise wine reform on the Left-Bank Ukraine, during the second half of the XIX century. It is noted that the excise wine reform led to an improvement in the quality of work, in particular the structures of excise supervision, as the wine excise was levied with overfulfillment.*

As a result of the introduction of the excise system for regulating the circulation of alcoholic beverages, managers of the provincial excise duties were given administrative powers to increase the budget content of the revenue side, which previously belonged to the central administration, which confirmed the strengthening of regional bureaucracy.

It is noted that one of the most important requirements for the regulation of reforms was the maximum reductions of costs, including the maintenance of employees. It is revealed that the preconditions for the increase in profits from the circulation of alcoholic beverages were due to an increase in the excise duty on alcoholic beverages rather than an increase in drinking, and occurred mainly in the interests of the treasury, with an increase in patent fees for alcohol. In particular, similar trends were implemented in the Left-Bank Ukraine. Moreover, the vast majority of taxpayers were small in their production capacity and human resources, so it was allowed to obtain patents for retail outlets for a period of six months. It was emphasized that the legal regulation and practice of excise departments have changed in the direction of increasing administrative control over the principle of free retail, alcoholic beverages, which was the basic of excise system.

After the introduction of the excise system for regulating the circulation of alcoholic beverages, the government's control over distilling and wine trade was strengthened, which included the expansion and complication of excise supervision, and which actually expanded the staff of provincial and county excise administrations.

In the context of the relationship between the state treasury and local governments in general, excise supervisors acted from the position of the central budget, which reduced local budget revenues, which were "tied" to subsidies from the central budget, and led in particular to local communities to promote patentless alcohol trade.

The transformation of excise supervisory bodies that took place during the excise wine reform on the Left-Bank Ukraine during the second half of the 19th century was not fully used, taking into account only partially the production capacity and social base for taxation in the region.

Keywords: *excise drinking tax, excise offices, patent fee.*

Citation. Ponyrko M.P. Activities of excise supervision of the Ministry of finance of the Romanov's Empire on the Left-Bank Ukraine during the introduction of excise Wine Reform in the second half of XIX century. *Sumskyi istoryko-arkhivnyy zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXVII. 2021. Pp. 5-18. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2021.i37.p.5

ПОНІРКО М.П.

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка (Україна)

ДІЯЛЬНІСТЬ АКЦИЗНОГО НАГЛЯДУ МІНІСТЕРСТВА ФІНАНСІВ ІМПЕРІЇ РОМАНОВИХ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ПІД ЧАС ЗАПРОВАДЖЕННЯ АКЦИЗНОЇ ВИННОЇ РЕФОРМИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Анотація. Мета роботи – узагальнити як нормативно-розпорядчі перетворення, які відбувалися в центральному апараті акцизного нагляду імперії Романових, відбилися на діяльності акцизних службовців на Лівобережжі України в контексті проведення акцизної винної реформи в другій половині XIX сторіччя. Виходячи з офіційної звітності Міністерства фінансів, даних фахових досліджень, особливо тогочасних публіцистів та архівних документів, для максимально повної верифікації даних, узагальнено та охарактеризовано нормативні перетворення діяльності органів акцизного нагляду під час проведення акцизної винної реформи на Лівобережжі України впродовж другої половини XIX сторіччя. Зазначено, що проведена акцизна винна реформа, призводила до покращення якості роботи зокрема структур акцизного нагляду, оскільки винний акциз стягувався акцизними службовцями з перевиконанням. Відмічено, що однією з найважливіших вимог до нормативно-правового регулювання реформ було максимальне зниження витрат, в тому числі на утримання службовців. Розкрито, передумови підвищення прибутків з обігу спиртних напоїв, що обумовлювалось підвищенням акцизу з спиртних напоїв, аніж зростанням розпиту, і відбувалося переважно в інтересах казначейства, з зростанням патентної плати за торгівлю спиртними напоями, особливо з дрібних закладів шинкового типу. Зокрема подібні тенденції реалізовувалися на Лівобережній Україні, де патентна плата за торгівлю спиртними напоями, особливо з дрібних закладів шинкового типу була значно вищою ніж в інших регіонах імперії Романових. Виокремлено нормативно-правовий механізм регулювання, винокуріння і торгівлі спиртними напоями на Лівобережній Україні. Причому переважна кількість суб'єктів оподаткування були дрібними за своїми виробничими потужностями і людськими ресурсами, тому дозволялося отримувати патенти на заклади роздрібною торгівлі терміном на півроку. Наголошено, що нормативно-правове регулювання та практика роботи акцизних управлінь змінювалися в бік збільшення адміністративного контролю над принципом вільної роздрібною, розпивною торгівлю спиртними напоями, який був покладений в основу акцизної системи.

Ключові слова: акцизний питний податок, акцизні управління, патентний збір.

Цитування. Понирко М.П. Діяльність акцизного нагляду Міністерства фінансів імперії Романових на Лівобережній Україні під час запровадження акцизної винної реформи в другій половині XIX ст. // Сумський історико-архівний журнал. №XXXVII. 2021. С. 5-18. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2021.i37.p.5

Становлення і розвиток системи управління державними фінансами в Україні, удосконалення організаційно-правових засад її діяльності вимагають належного науково-методичного забезпечення, для чого важливим є звернення і до історичного досвіду. Непрямі податки, зокрема акцизи, продовжують відігравати важливу роль у забезпеченні доходної частини державного бюджету, відтак ефективне управління державною діяльністю у цій сфері має принципове значення.

Проблема аналізу організаційно-правових засад діяльності органів акцизного нагляду Російської імперії на території українських губерній, зокрема на території Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній Лівобережжя України знайшла певне висвітлення в сучасній фаховій історіографії.

Однак, і досі існує потреба в узагальнюючому дослідженні проблеми перетворень органів акцизного нагляду, враховуючи, зокрема той фактор, що ці перетворення діяльності органів акцизного нагляду відбувалися під час проведення зокрема акцизної винної реформи на Лівобережжі України, виробничі потужності та соціальну базу для оподаткування якої використовували не належним чином впродовж другої половини XIX ст., використовуючи джерельні матеріали накопичені впродовж другої половини XIX ст., архівні документи Державного архіву Сумської, Чернігівської та Харківської областей для верифікації даних.

З-поміж праць, створених у останній період, варто виділити дослідження Л.В. Годунової та А. Чинчика (Годунова, 2014а; Годунова, 2014b; Чинчик, 2016), в роботах яких проаналізовано особливості діяльності податкових органів, зокрема на території українських губерній у складі імперії Романових. Також варто виділити дослідження О. М. Головка та Я. В. Соловйова (Головка, 2005; Соловьев, 2003), у якому аналізується посадові обов'язки новостворених органів акцизного нагляду в тому числі на території українських губерній у складі імперії Романових. Нормативно-правовий механізм регулювання під час дії акцизної системи регулювання обігу алкогольних напоїв загалом проаналізовано у дослідженні Г.А. Жолобової (Жолобова, 2015). Першочерговий інтерес викликають збірники офіційних даних та фахових публіцистів другої половини XIX – початку XX століть (Блиох, 1882; Гредингер, 1897; Исторический очерк, 1893; Казенная продажа вина, 1900; Локоть, 1908; Шванебах, 1903).

Тому необхідно узагальнити нормативно-розпорядчі перетворення, які відбувалися в органах акцизного нагляду імперії Романових, як вони відбилися на діяльності акцизних чинів на території українських губерній Лівобережжя України в контексті проведення акцизної винної реформи в другій половині XIX сторіччя, виходячи з офіційної звітності Міністерства фінансів, інформаційних даних фахових досліджень, особливо тогочасних публіцистів та архівних документів для максимально повної верифікації даних.

Проведені великі реформи, посилювали роль торгівельно-промислового капіталу, вели до усвідомлення владою незалежності законів економічного розвитку від політичної волі, вимагали покращення якості роботи фінансового відомства (Соловьев, 2003: 74). Вибір системи контролю над обігом спиртних напоїв піддавався цілому ряду змін (Локоть, 1908: 192-193).

Підвищення прибутків зі спиртних напоїв обумовлювалось підвищенням обкладення аніж зростанням розпиття. 10 червня 1859 року була затверджена Комісія з покращення системи податків і зборів, яка відігравала велику роль в структурних і змістовних покращеннях Міністерства фінансів. Комісія для перегляду системи податків і зборів проіснувала з 1859 до 1882 років, практично перетворившись в постійну установу Міністерства фінансів. Вона була створена для пошуку заходів для збільшення прибутків державного казначейства шляхом перегляду існуючих податків і запровадження нових і складалася з трьох відділень: перше займалося розглядом прямих державних податків, друге готувало положення про мита на право торгівлі і промислів, третє готувало пропозиції з акцизів. Головою комісії в 1859–1862 роках був Ю.А. Гагеймейстер. Покращення готувалися довго.

В так званих привілейованих губерніях торгівля спиртними напоями регулювалась так званим чарочним відкупом. До групи привілейованих належали, зокрема Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії (Блиох, Том III, 1882: 93-94; Годунова, 2014а: 136; Казенная продажа вина, 1900: 30-31). В 1851 році був виданий питний статут, згідно з яким зокрема в Чернігівській губернії податок на виробництво горілки був замінений акцизом на викурку горілки з зернового хліба. Відкупи з роздрібною торгівлю горілки залишилися в силі. Відкуп з стягнення податку з горілчаного виробництва був

організований через публічні торги, під особливий заклад і відокремлено від «чарочних» відкупів, з отримання роздрібного продажу, при цьому за статутом заборонено було в одній місцевості віддавати обидва ці відкупи в одні руки (Блиох, Том I, 1882: 292; Казенная продажа вина, 1900: 32-33). Сума всіх доходів непрямих податків в 1858 році складала 112454116 руб. з відрахуванням видатків (див. табл. 1) (Блиох, Том II, 1882: 43; Степанова, 2019: 114).

Таблиця 1. Сума всіх доходів непрямих податків в 1858 році

На утримання управлінь завідуючих зборами	1172571
На операційні утримання	11621082
На інші статті	885990
Підсумки	13679643

Видатки на утримання департаменту різних податків і зборів складали 144850 руб., на утримання голів казенних палат, питних відділень і чиновників особливих доручень – 415536 руб., винних приставів, акцизних наглядачів, комісіонерів з розвезення вина і інших осіб, працюючих з питної частини – 378813 руб., на утримання винних магазинів, працюючих в них людей – 199937 руб. На виготовлення і розвезення вина видатки склали 11551082 руб. Видатки на влаштування парових млинів і інші покращення в казенних винокурних заводах складали 10 тис. руб., на побудови і ремонти винних магазинів і питних будинків 110 тис. руб.

Чистий доход казначейства від зазначених зборів складав 98774472 руб., порівняно з доходом 1857 року більше на 10771111 руб. Видатки на управління склали 10% від суми загального доходу.

На 1860 рік в європейській частині імперії Романових діяли 5160 винокурних заводів, з них 4437 в привілейованих губерніях (Казенная продажа вина, 1900: 55-60). Згідно постанови державної ради, указом 4 липня 1861 року, відкупна система була скасована і одночасно вирішено було запровадити акцизну систему, з 1 січня 1863 року, зокрема в привілейованих губерніях до яких належали як відомо і Чернігівська, Полтавська і Харківська губернії (Блиох, Том II, 1882: 104-105; Блиох, Том III, 1882: 96; Головкин, 2005: 322; ДАСО. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188: 39, 57, 58; Чинчик, 2016: 116-117). Акцизний доход виплачувався з (ДАСО. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188: 107, 119зв., 143):

- 1) спирту і горілки, вироблених з зернового хліба, картоплі і інших продуктів.
- 2) горілки, виробленої з виноградного вина, винограду, фруктів і т. ін.
- 3) портера, пива і меду.
- 4) браги, виробленої на спеціальних заводах.

Акцизна реформа підтвердила свою фінансову дохідність ще на початку 60-х років XIX ст. Скасування відкупної системи і запровадження нової системи стягнення непрямих податків повинні були замінити існуючу, котра вимагала занадто високих витрат на стягнення акцизів (Блиох, Том I, 1882: 98-104; Соловьев, 2003: 61, 63).

Тому в 1858 році було розпочато вироблення реформи стягнення питних доходів. Однією з можливих цілей реформи повинно було стати об'єднання управління всіма акцизами в одному фінансовому органі в центрі і на місцях. Результатом підготовки реформи стали закони 26 жовтня 1860 року і 4 липня 1861 року, за якими було створено губернське акцизне управління з управління, його помічників, ревізорів і канцелярії, а в повітах – підпорядковані йому окружні акцизні управління (контролювали декілька повітів), які складались з наглядача, його помічників і діловода-бухгалтера; окружному наглядачу підпорядковувались дільничні наглядачі. В акцизному управлінні здійснювали

функціональні обов'язки наглядачі, які здійснювали безпосередній нагляд на заводі. Водночас зі створенням акцизних установ припиняли свою діяльність питні відділення казенних палат. Губернське акцизне управління було безпосередньо підпорядковано Міністерству фінансів. Губернатор мав тільки деякі повноваження без права втручання в господарчі розпорядження управління. Таким чином, завідувачі установ акцизних зборів «ставали самостійними, залежними безпосередньо від центральної фінансової адміністрації» (Соловьев, 2003: 64). В 1864 році було завершено організаційне об'єднання міністерством центрального і місцевого управління акцизними зборами.

Губернські акцизні управління наглядали: а) за виробництвом різноманітних підакцизних напоїв; б) за обігом різноманітних підакцизних напоїв, з тим, щоб він здійснювався відповідно до нормативних приписів і з метою недопущення незаконного виробництва і обігу алкогольних напоїв (ДАСО. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188: 11зв., 27, 33, 34, 179зв.; ДАХО. Ф. 31. Оп. 142. Спр. 805: 37). Друга функція полягала в забезпеченні надходження податків на алкоголь до державного казначейства. Суттєвою частиною визначеного «Положенням про питний збір» кола відання органів акцизного нагляду була охоронна діяльність, спрямована на протидію порушенням акцизного статутів, та провадження у цих справах (Головко, 2005: 323).

В 1864 році з закладів на території українських губерній Лівобережжя України з оптових складів в місцевостях 2-го розряду змінено оплату до 50 руб., з штофних лавок – 25 рублів, з рейнських погребів – за розпивну торгівлю – 50 руб., з відкритих на Харківській (Хрещенській) і Полтавській (Іллінській) тимчасових рейнських погребах без розпивної торгівлі – 80 руб., за розпивну торгівлю – додатково 80 руб., з питних будинків, шинків, корчми, а також з постійних дворів, де виробляється питний продаж – 50 руб (ДАСО. Ф. 818. Оп. 1. Спр. 258: 201зв. 227; ДАСО. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188: 3, 5, 6, 7; ДАСО. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188: 37зв.; ДАСО. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188: 99; ДАСО. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188: 135, 153зв., 199зв.; ДАСО. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 186: 137зв.; ДАЧО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 99: 103зв., 106).

Часом у одному окрузі об'єднувалися волості чотирьох-п'яти повітів, наприклад до території підвідомчої Курського акцизного управління були віднесені навіть три волості Сумського повіту Харківської губернії. Ще на початку 60-х років XIX ст. міністр фінансів М.Х. Рейтерн відмічав щодо створення акцизних управлінь: «У цей час, після відкриття питно-акцизних управлінь, доручено управителям... розділити губернії на округи і дільниці», визначити місцеперебування для кожного акцизного наглядача» (Цит. за Головко, 2005: 325). Реформа викликала певний саботаж з боку управителів казенних палат. До цього очевидно мало відношення вищий рівень грошової платні акцизного нагляду і т. ін.

Новостворений акцизний нагляд суворо дотримувався приписів оновленого законодавства, про що свідчить задокументоване розпорядження управителя Полтавської губернської установи (Головко, 2005: 323; ДАСО. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188: 183). Нова адміністративна система відрізнялась суворою централізацією, що відповідно вело до максимальної відповідальності управителів акцизними зборами, які призначали і звільняли всіх посадових осіб, крім заступника управителя і ревізорів. Міністерство фінансів пояснювало відсутність колегіального загалу тим, що «необхідність нагляду вимагала зосередження в руках управителя значної влади над підлеглими». Впродовж 60-х років управителям акцизними зборами передавалась все нові й нові повноваження, котрі раніше належали центральному управлінню.

Але закон 4 липня 1861 року не визначав ані точної цифри кількості акцизних управлінь, ані їх штатів. Міністру фінансів делегувалося право визначати ці питання в подальшому майбутньому. В губерніях, з невеликою кількістю питних закладів,

дозволялося виконувати обов'язки управителів акцизними зборами головами казенних палат і губернських (а інколи й окружних), а акцизних управлінь не створювати. Дозволялось створювати акцизні управління, які територіально контролювали дві губернії. Пропонувалося повністю відокремлене існування між казенними палатами і акцизними управліннями. Подібні практичні випадки такої непослідовності були пов'язані з тим, що “і казенні палати, і запрограмовані управління – це місцеві установи одного відомства”. Очевидно, що комісія вимушена була рахуватися з цими явищами, оскільки найважливішою вимогою до всіх покращень було максимальне зниження витрат на утримання службовців (Блиох, Том IV, 1882: 196; Соловьев, 2003: 65). Міністр фінансів А.М. Княжевич при обговоренні проекту відміни відкупів і заміни їх акцизним доходом представив записку, в якій зазначав про те, що “для належного нарахування в казначейство настільки величезного доходу і відвернення корчмування вином з заводів необхідно встановити більш ніж в 4000 місцях суворий контроль з осіб перевіреної чесності. Міністр фінансів не може приховати перед Державною радою, що в випадку затвердження цієї системи він з великими труднощами зможе знайти бодай половину таких чиновників” (Соловьев, 2003: 293).

Акцизна винна реформа призвела до кадрового посилення Департаменту різних податків і зборів. Реформу 1861 року можна визнати вдалою, оскільки встановлений в результаті її проведення акцизний нагляд перетворився в “доволі сильну і міцну організацію” (Блиох, Том II, 1882: 111–112, 115, 121).

Оскільки в 1862 році не існувало достовірних даних, на основі яких можна було б розраховувати про очікувані доходи від нової системи. При такому стані справ міністр фінансів М.Х. Рейтерн при врахуванні доходів на 1863 рік питного доходу вважав прийнятними такі ставки акцизу: в привілейованих губерніях, зокрема на Лівобережній Україні, де акциз значно зріс, прийнято зменшення кількості оплачуваного вина в 10%.

В 1864 році внаслідок значного запасу перекуру, який згідно з статутом, представлявся безакцизно заводчикам збільшили з 1864–1865 років установлені норми для підрахунку виходу вина. Збільшення акцизу з вина на 25% і полегшення пивоваріння збільшували доходи казначейства (Блиох, Том II, 1882: 127–128, 146, 193, 278; Блиох, Том III, 1882: 16–19). Уже в 1864 році принцип покладений в основу акцизної системи, у відповідності з яким “торгівля вином складала вільний промисел” з дозволом продажу на винос інтерпретувався досить своєрідно. Законом від 2 травня 1864 року торгівля вином із дрібних і фруктових лавок була заборонена (ДАХО. Ф. 31. Оп. 142. Спр. 805: 63; Жолобова, 2015: 320). Акцизна реформа все ж була проведена, і одним з найважливіших її результатів стало очищення місцевих і центральних органів міністерства фінансів від розгулу відкупної корупції. В результаті цієї реформи і реформ звітності 1862–1868 років зловживань стало на порядок менше.

Найбільше збільшення доходу випадало за рахунок питних зборів, внаслідок встановлення на винокурних заводах контрольного обладнання і чергового збільшення в 1870 році патентного збору з спиртних напоїв (див. табл. 2) (Блиох, Том II, 1882: 180–181).

Таблиця 2. Надходження державних доходів (в тисячах рублів)

Найменування доходу	1866 рік	1867 рік	1868 рік	1869 рік	1870 рік	1871 рік
Податки	65859	79936	68819	90973	96575	94474
Податки за право торгівлі	8348	9156	10353	11687	11956	12239
Питний дохід	121519	133930	133384	137843	163860	174690

В 1876 році були видані оновлені правила про порядок відкриття питних закладів. Згідно з ними міські думи чи установи, що їх заміняли могли щорічно складати розпис про кількість місць для продажу вроздріб алкогольних напоїв. Поряд з цим відтепер питний доход в повній мірі належав казначейству (Блиох, Том II, 1882: 254; ДАХО. Ф. 31. Оп. 142. Спр. 806: 104; Жолобова, 2015: 320–321, 323–324, 327–328). Цифрові зміни в системі непрямих податків представляються в такому вигляді (див. табл. 3) (Локоть, 1908: 174).

Таблиця 3. Кількісні зміни в системі непрямих податків (млн. руб.)

	1880 рік	1887 рік	1894 рік	1900 рік	1901 рік
Спиртні напої	223,3	257,7	297,4	316,8	312,9
В цілому	350,7	412,8	581,4	658,1	686,6

1871 року було змінено ставку патентного збору з заводів для приготування алкогольних напоїв з вина і спирту і з закладів для продажу напоїв (ДАХО. Ф. 31. Оп. 142. Спр. 802: 113). З 1 січня 1872 року патентний збір виплачувався в такому розмірі:

А. З заводів, що виробляли напої:

1) з винокурних заводів: що мали квасильні чани в сукупності ємністю в 540 відер – 10 руб., від 540 до 1080 відер – 20 руб., і потім, за кожне 540 відер ємності цих чанів додається по 3 руб.

2) з заводів, що виробляли вино і горілчані вироби з буряково-цукрових залишків – за кожні 50 відер ємності квасильних чанів по 3 руб.

3) з заводів, які виробляли виноградну горілку і фруктову за кожні 30 відер ємності по 3 руб.

4) з пивоварних заводів: які мали заторні чани і пивоварні котли в 50 відер – 10 руб., від 50 до 100 відер – 20 руб., і потім за кожні 50 відер ємності посуду по – 10 руб.

5) з медоварних заводів: які мали котли ємністю від 10 до 25 відер – 10 руб., від 25 до 35 відер – 20 руб., і потім за кожні 10 відер ємності котлів, додаються по 10 руб.

6) з заводів горілчаних: в місцевостях 1 розряду – 200 руб., 2-го – 100 руб., 3-го – 75 руб.

7) з заводів, які виробляють лак, політуру, парфуми – 10 руб.

Б. з закладів для продажу алкогольних напоїв:

1) з оптових складів – 300 руб.: в місцевостях 1-го розряду – 300 руб., 2-го – 100 руб., 3-го – 50 руб.

2) з рейнських погребів: а) без розпивної торгівлі: в місцевостях 1-го розряду – 200 руб., 2-го – 100 руб., 3-го – 35 руб. б) за розпивну торгівлю додатково: в місцевостях 1-го розряду – 275 руб., 2-го – 140 руб., 3-го – 45 руб. З відкритих на Харківській (Хрещенській) та Полтавської (Іллінської) тимчасових рейнських погребів без та з розпивною торгівлею – 110.

3) з шинків: в місцевостях 1-го розряду – 275 руб., 2-го – 140 руб., 3-го – 70 руб. В українських губерніях Лівобережжя України з питних закладів: в місцевостях 2-го розряду – 70 руб., 3-го – 45 руб (ДАХО. Ф. 31. Оп. 142. Спр. 803: 89зв.).

З 1 січня 1874 року патентний збір з закладів, які виробляли та продавали алкоголь було підвищено розміри оплати. Зокрема з тимчасових рейнських погребів, які відкривалися на відкритих на Харківській (Хрещенській) та Полтавської (Іллінської) тимчасових рейнських погребів без та з розпивною торгівлею – 220 руб. З шинків: в місцевостях 2-го розряду – 275 руб., 2-го – 140 руб., 3-го – 70 руб. В українських губерніях Лівобережжя України з питних закладів: в місцевостях 2-го розряду – 140 руб., 3-го – 90 руб (ДАХО. Ф. 31. Оп. 142. Спр. 805: 63-64; ДАХО. Ф. 31. Оп. 142. Спр. 807: 17).

Зростання акцизної ставки і тому зростаюча прибутковість перекурів стимулювала власників заводів обирати вищі норми і зменшувати відношення ємності квасильних чанів до одиниць перекурюваних матеріалів (ДАХО. Ф. 31. Оп. 142. Спр. 802: 238, 243). Уряд (законами від 21 квітня 1869 року і 3 травня 1871 року) знижував відсоток безакцизного відрахування перекурів, так що вже з 1871 року вище безакцизне відрахування не перевищувало 12% перекурів. Законом від 30 травня 1876 року ця норма була знижена до 10%, а законом від 15 травня 1879 року – до 7%. Законом від 18 травня 1885 року було вперше надано перевагу дрібним винокурним заводам встановленням 7% перекуру в безакцизне відрахування (за трьох добового бродіння) з першого мільйону градусів і 5% – з решти об'єму, законом 9 червня 1887 року кожна з цих норм була знижена ще на 2% (Казенная продажа вина, 1900: 60-61).

Обговорення розділення управління прямими і непрямими податками велося в комісії зі зміни системи податків і зборів. Паралельно працювала створена в 1862 році комісія для складення нових правил про питні збори під керівництвом А.П. Заболоцького-Десятковського. Об'єднання акцизного і митного управління на місцях було визнано неможливим, від реформи місцевої акцизної адміністрації вирішили відмовитися. Однак було прийнято принципове рішення розділити центральне податкове управління (Блиох, Том IV, 1882: 188; Казенная продажа вина, 1900: 45–46; Соловьев, 2003: 77, 79–81, 124–126). З частини Департаменту різних податків і зборів було створено Департамент неокладних зборів.

З 1864 до 1870 роках тільки питний дохід зріс на 34,5%. На фоні постійних невиконань прямих податків, непрямі стягувалися з 10–15% перевиконанням. Тому Департамент неокладних зборів з самого початку став відігравати важливу роль в відомстві і послідовно розширював свою діяльність і свій штат. Його склад спочатку включав 69 посад і 5 відділень. 1-е відділення зокрема займалося справами з питного збору. В 1862 році при департаменті була створена експедиція для перевірки спиртометрів, перейменована в 1871 році в перевірочну експедицію для перевірки акцизних снарядів. Але водночас з колосальним збільшенням функціональних обов'язків зростання витрат на утримання цього департаменту зросли всього на 2,8%.

В 1885 році після прийняття нового питного статуту, посилювався контроль уряду над винокурінням і виноторгівлею, структура департаменту була піддана значним змінам. Зросло навантаження справами питного відділення. За штатом 1889 року департамент неокладних зборів складався з 5 відділень, канцелярії і статистичного відділення з 89 посадами. З 1880 до 1892 роках витрати на його утримання виросли на 82,8%, число чиновників з 129 до 169, при цьому витрати на кадровий склад виросли на 20-40%.

Для утримання винокурних, горілчаних, пиво- і медоварних заводів вимагалось за загальним правилом наявність свідоцтв 2-ї гільдії, але допускалися винятки. Інколи на місцях інтерпретували ці заводи під 6-ту статтю, зовсім звільняючи від виплат ці заклади як «сільськогосподарські заклади, для переробки власного чи місцевого сільського господарства», які вільні від промислового обкладення, якщо мають не більше 16 робітників і не використовують машин і снарядів або звільняються від купівлі свідоцтва за виробництва землевласниками винокуріння зі своїх володінь (Исторический очерк, 1893: 271). Патентне обкладення закладів для вироблення алкогольних напоїв розподіляло на такі три групи (ДАХО. Ф. 31. Оп. 142. Спр. 802: 237):

А. Винокурні і дріжджево-винокурні заводи, заводи для вироблення фруктового і виноградного спирту, пиво- і медоварні заводи. Ці заклади виплачували патентний збір відповідно ємності заводських резервуарів, а саме: квасильних чанів, перегонних кубів, заторних чанів і котлів.

Б. Горілчані і спиртоочисні заводи, з яких збір збирається в постійних ставках відповідно розряду місцевості (розрядів місцевості було встановлено три: відповідно оклади в 600 руб., в 300 руб., в 225 руб.).

В. З заводів для вироблення пресованих дріжджів (10-18 руб.), пейзажної горілки (25 руб.), лаку, політури, парфумів і освітлюючої рідини (10 руб.) збір стягувався в постійному розмірі (ДАСО. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188: 132; Исторический очерк, 1893: 272–274; Казенная продажа вина, 1900: 60). На Лівобережній Україні дозволялося отримувати патенти на заклади роздрібною торгівлі терміном на півроку (Исторический очерк, 1893: 280). В 1880-х роках інтенсифікується діяльність акцизних управлінь пов'язаних з винним акцизом. Багаточисельність зловживань і порушень питного статуту, застосування на винокурних заводах контрольних спиртовимірювальних приладів, видання оновленого питного статуту 1885 року, запровадження нових правил про стягнення за порушення акцизних статутів і багато іншого потребували посилення штатів акцизних управлінь. У 1885 році відбулося загальне посилення кадрового складу акцизних установ, були затверджені посади старших і молодших техніків, чиновників з судової частини, контролерів з постійним перебуванням на заводах. В 1888 році були затверджені посади техніків при губернських повітових управліннях, посади чиновників з судової частини (з 1883 року суперечності з застосування акцизних правил повинні були розглядатися в суді) і постійних контролерів на винокурних заводах. Всього з 1880 до 1892 років видатки на акцизне управління виросли більш ніж на 50%.

В 1885 році міністр фінансів отримав право самостійно визначати губернські і окружні акцизні управління: об'єднувати їх в місцевостях зі слабким розвитком винокурної промисловості і розділяти в губерніях, де винокуріння і продаж спиртовмісних напоїв мали великі розміри. З 1890 року він міг залучати акцизних чиновників до виконання обов'язків податкових інспекторів з спостереження за торгівлею (Годунова, 2014b: 126–128; Соловьев, 2003: 157). В 1887 році розроблена нова редакція питного статуту тільки обмежував розпивну торгівлю і покладав регулювання винної торгівлі на губернські і повітові з питних справ присутствія, які складалися з представників адміністрації, земств і міського самоуправління (Жолобова, 2015: 337, 378-379). Зокрема чернігівський та харківський губернатори в своїх донесеннях визнавали, факти порушення деяких статей питного статуту (Жолобова, 2015: 365-367). У контексті зростання цих тенденцій необхідно подати таку інформацію (див. табл. 4-9) (Казенная продажа вина, 1900: 70-72; Соловьев, 2003: 374-375; Исторический очерк, 1893: 357–359).

Таблиця 4. Відношення між ставкою акцизного питного податку і кількістю смертей від пияцтва за даними А.Рейнбота в українських губерніях Лівобережжя України в 1858–1874 роках

Губернії	Податок в 1859 р.	На 1 млн. жителів смертей від пияцтва в роки:		Зміни в %
		1858-1862	1870-1874	
Чернігівська	1 руб. 75 к.	12	6	-50
Полтавська	1 руб. 63 к.	22	15	-32
Харківська	2 руб. 32 к.	25	14	-44

**Таблиця 5. Зростання реальних витрат на утримання апарату Міністерства фінансів
Російської імперії в 1870–1880 роках**

Частини міністерства фінансів	1870		1880		Порівняння в %	
	Все утримання	Утримання особового складу	Все утримання	Утримання особового складу	Зростання утримання	Утримання особового складу
Департамент державного казначейства	162918	140668	205457	182228	26,1	29,5
Департамент окладних зборів	80464	73221	93466	83693	16,2	14,3
Департамент неокладних зборів	151267	128718	155455	133789	2,8	3,9
Департамент торгівлі і мануфактури	60911	52351	68752	58811	12,9	12,3
Всього	757135	653532	872497	746681	15,2	14,3

**Таблиця 6. Зростання реальних витрат на утримання апарату Міністерства фінансів
Російської імперії в 1880–1892 роках**

Частини міністерства фінансів	1880		1892		Порівняння в %	
	Все утримання	Утримання особового складу	Все утримання	Утримання особового складу	Зростання утримання	Утримання особового складу
Департамент державного казначейства	205457	182228	196023	173255	-4,6	-4,9
Департамент окладних зборів	93466	83693	144932	123079	55,1	47,1
Департамент неокладних зборів	155455	133789	284088	168887	82,8	26,2
Департамент торгівлі і мануфактури	68752	58811	128706	82869	87,2	40,9
Всього	872497	746681	1463853	1072132	67,8	43,6

**Таблиця 7. Зростання реальних витрат на утримання апарату Міністерства фінансів Російської імперії
в 1870–1880 роках. на губернські фінансові установи**

	1870	1880	Зростання в %
Казенні палати	2213540	2806047	26,8
Казначейства	3367947	3483787	3,4
Акцизні управління	4681829	4753842	1,5
Всього	11470667	12737484	11,0

Таблиця 8. Зростання реальних витрат на утримання апарату Міністерства фінансів Російської імперії в 1880–1892 роках

	1880	1892	Зростання в %
Казенні палати	2806047	3146690	12,1
Казначейства	3483787	4452600	27,8
Акцизні управління	4753842	7158676	50,6
Всього	127374484	17712482	39,1

Таблиця 9. Доходи Російської імперії за розписами з 1865 до 1891 років

	За 1865 рік	За 1874 рік	За 1885 рік	За 1891 рік
Збори за право торгівлі і промислів	10095510	12454000	21705000	25290000
Додаткові збори – 3% і розкладковий	-	-	4221000	8640000
Патентний збір з закладів для продажу спиртних напоїв	7000000	15000000	19500000	17500000
Всього прямих податкових надходжень	84522496	123339810	157864320	96173440
Всіх доходів	357635408	539851656	788822249	904807700

4 червня 1890 року був виданий закон про сільськогосподарське винокуріння, який надав значні переваги дрібним сільськогосподарським заводам перед великим промисловим винокурінням. В законі 19 лютого 1896 року виданому уже під час чинності казенного продажу вина, дрібному сільськогосподарському винокурінню також була надана пільга постановою про обов'язкове включення до 5 тис. відер викурки в розверсточний спирт. Необхідно також відмітити той факт, що в Положенні про казенний продаж вина, в якому прописувалася плата заводчикам безакцизних нарахувань готівкою (Гредингер, 1897: 82–85; Казенная продажа вина, 1900: 3-4, 28-29). Після видання закону 5 травня 1892 року селянські установи отримували від продавців спиртними напоями виплати за право торгівлі (див. табл. 10) (Казенная продажа вина, 1900: 18, 28-29; Жолобова, 2015: 335–336; Шванебах, 1903: 59).

Таблиця 10. Суми доходів сільських громад Лівобережної України від видачі рішень на відкриття питних закладів (в тис. руб.) в 1893–1896 роках

	1893 р.	1894 р.	1895 р.	1896 р.
Полтавська	130,1	152,9	162,9	-
Чернігівська	105,6	129,7	136,5	-
Харківська	293,6	359,7	433,9	461,6
Всього	2902,3	3467,3	3043,6	707,5

Отже, вибір системи контролю над обігом спиртних напоїв піддавався цілому ряду змін. Скасування відкупної системи і запровадження нової системи стягнення непрямих податків повинні були замінити існуючу, котра вимагала занадто високих витрат на стягнення акцизів. Результатом підготовки реформи стали закони 26 жовтня 1860 року і 4 липня 1861 року, за якими було створено губернське акцизне управління. Проведена акцизна винна реформа, призводила до покращення якості роботи зокрема службовців центральних та губернських структур акцизного нагляду. Необхідно відмітити, що однією з найважливіших вимог до всіх покращень було максимальне зниження витрат, в тому числі на утримання службовців. Разом з тим варто відмітити, що в новостворених

акцизних управлінь в тому числі, в Чернігівській, Полтавській та Харківській губерніях практично повну відсутність колегіального загалу, що певною мірою послаблювало зв'язок між центральними та губернськими структурами, що підпорядковувалися міністерству фінансів і вело до посилення відповідальності управителів акцизних управлінь в губерніях. Впродовж 1860-х років управителям акцизними зборами передавались переважно розпорядчі повноваження, котрі раніше належали центральному управлінню.

Акцизна реформа підтвердила свою фінансову дохідність ще на початку 60-х років XIX ст. Підвищення прибутків з обігу спиртних напоїв обумовлювалось підвищенням акцизу з спиртних напоїв, аніж зростанням розпиття, і відбувалось переважно в інтересах казначейства, з зростанням патентної плати за торгівлю спиртних напоїв, особливо з дрібних закладів шинкового типу. Зокрема подібні тенденції реалізовувалися на Лівобережній Україні, де патентна плата за торгівлю спиртними напоями, особливо з дрібних закладів шинкового типу була значно вищою ніж в інших регіонах імперії Романових.

Однак, паралельно за цим нормативно-правовим механізмом, враховуючи, що в переважній кількості винокуріння і торгівля спиртними напоями на Лівобережній Україні були дрібними за своїми виробничими потужностями і людськими ресурсами, тому дозволялося отримувати патенти на заклади роздрібної торгівлі терміном на півроку.

Необхідно відмітити, що нормативно-правове регулювання та практика роботи акцизних управлінь змінювалися в бік збільшення адміністративного контролю над принципом вільної роздрібної, розпивної торгівлі спиртними напоями, який був покладений в основу акцизної системи.

Одним з наслідків діяльності акцизних управлінь було збільшення бюджетної наповнюваності, оскільки непрямі податки стягувалися акцизними службовцями з перевиконанням.

В 1885 році після прийняття нового закону, посилився контроль уряду над винокурінням і виноторгівлею, в якому зокрема враховувалося розширення і ускладнення діяльності акцизного нагляду, і який власне розширив штати губернських і повітових акцизних управлінь зафіксувавши головні зміни в системі акцизного нагляду.

Ще однією важливою складовою діяльності органів акцизного нагляду була організація місцевих установ із нагляду за роздрібною торгівлею спиртними напоями. Зокрема з 1876 року питний дохід в повній мірі належав казначейству, а місцеві громади позбавлялися питного доходу. У контексті взаємовідносин між цими установами загалом службовці акцизного нагляду діяли з позиції казначейства, що зменшувало доходи місцевих бюджетів, які “прив’язали” до субсидій з центрального бюджету, і призводило зокрема до того, що місцеві громади сприяли поширенню безпатентної торгівлі алкоголем. Після видання закону 5 травня 1892 року селянські установи отримували від продавців спиртними напоями виплати за право торгівлі, з одночасним обмеженням розпорядження цими коштами, з метою погашення з цих виплат боргових зобов’язань громад.

Література:

- Блиох, Том I, 1882 – *Блиох И.С.* Финансы России XIX столетия. История–статистика. Том I. СПб., 1882. URL: <https://runivers.ru/lib/book4543/>
Блиох, Том II, 1882 – *Блиох И.С.* Финансы России XIX столетия. История–статистика. Том II. СПб., 1882. URL: <https://runivers.ru/lib/book4543/>
Блиох, Том III, 1882 – *Блиох И.С.* Финансы России XIX столетия. История–статистика. Том III. СПб., 1882. URL: <https://runivers.ru/lib/book4543/>
Блиох, Том IV, 1882 – *Блиох И.С.* Финансы России XIX столетия. История–статистика. Том IV. СПб., 1882. URL: <https://runivers.ru/lib/book4543/>

Годунова, 2014а – *Годунова Л.В.* Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII – початок XX ст.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Кіровоград, 2014. 237 с. URL: <http://dspace.kntu.kr.ua/jspui/handle/123456789/7201>

Годунова, 2014b – *Годунова Л.В.* Висвітлення проблем діяльності акцизних управлінь у системі імперських органів податкового контролю наприкінці XIX – на початку XX ст. в ювілейних виданнях Міністерства фінансів Російської імперії // *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Випуск 44. С.124–130.

Головко, 2005 – *Головко О.М.* Становлення органів акцизного нагляду Російської імперії в українських губерніях та організаційно-правові засади їх податкової діяльності // *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2005. Вип. 31. С.322–329. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/7839>

Гредингер, 1897 – *Гредингер М.О.* Основы питейной монополии в России. Перновъ, 1897. 137 с. URL: <https://www.library6.com/3596/item/790844#>

ДАСО – Державний архів Сумської області.

ДАХО – Державний архів Харківської області.

ДАЧО – Державний архів Чернігівської області.

Жолобова, 2015 – *Жолобова Г.А.* Частная торговля в условиях российской модернизации 1881–1913 гг.: механизм правового регулирования отраслей: Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. Москва, 2015. 596 с. URL: <https://www.library6.com/3596/item/836888>

Исторический очерк, 1893 – *Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России, с приложением материалов по торгово-промышленной статистике*. СПб., 1893. 462 с. URL: <https://www.library6.com/3596/item/699211>

Казенная продажа вина, 1900 – *Казенная продажа вина*. Издание главного управления неокладных сборов и казенной продажи питей. С.-Петербург, 1900. URL: <https://www.library6.com/books/721804.pdf>

Локоть, 1908 – *Локоть Т.В.* Бюджетная и податная политика России. М., 1908. 240 с. URL: <https://www.library6.com/3596/item/444490>

Соловьев, 2003 – *Соловьев Я.В.* Министерство финансов Российской империи в 1858–1903 гг.: устройство и функционирование: Диссертация на соискание степени к.и.н. М., 2003. 393с. URL: <https://www.library6.com/3596/item/553218>

Степанова, 2019 – *Степанова О.В.* Економічна політика Російської імперії як фактор розвитку промислового винокуріння в Україні в першій половині XIX століття // *Література та культура Полісся*. №94. Серія “Історичні науки” №11. 2019. С. 112–119. URL: <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/handle/123456789/1138>

Чинчик, 2016 – *Чинчик А.А.* Розвиток доктрини оподаткування в українській економічній думці другої половини XIX – початку XX ст.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. Львів, 2016. URL: <http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/5618/4/5618.pdf>

Шванебах, 1903 – *Шванебах П.Х.* Наше податное дело. СПб., 1903. 403 с. URL: <https://www.library6.com/3596/item/925687>

References:

Blioh, Tom I, 1882 – *Blioh I.S.* Finansy Rossii. Istoriya–statistika. Tom I. [Finances of Russia in the 19th century. History – statistics. Volume I]. Sankt-Peterburg, 1882. URL: <https://runivers.ru/lib/book4543/> [in Russian]

Blioh, Tom II, 1882 – *Blioh I.S.* Finansy Rossii. Istoriya–statistika. Tom II. [Finances of Russia in the 19th century. History – statistics. Volume II]. Sankt-Peterburg, 1882. URL: <https://runivers.ru/lib/book4543/> [in Russian]

Blioh, Tom III, 1882 – *Blioh I.S.* Finansy Rossii. Istoriya–statistika. Tom III. [Finances of Russia in the 19th century. History – statistics. Volume III]. Sankt-Peterburg, 1882. URL: <https://runivers.ru/lib/book4543/> [in Russian]

Blioh, Tom IV, 1882 – *Blioh I.S.* Finansy Rossii. Istoriya–statistika. Tom IV. [Finances of Russia in the 19th century. History – statistics. Volume IV]. Sankt-Peterburg, 1882. URL: <https://runivers.ru/lib/book4543/> [in Russian]

Ghodunova, 2014a – *Ghodunova L.V.* Ukrainski zemli v podatkovii politytsi Rosii (18 – pochatok 20 st. [Ukrainian lands in Russia's tax policy (the 18th – beginning of the 20th century)] (*Candidate's thesis*). Kirovohrad, 2014. URL: <http://dspace.kntu.kr.ua/jspui/handle/123456789/7201> [in Ukrainian].

Ghodunova, 2014b – *Ghodunova L.V.* Vysvitlennia problem diialnosti aktsyznykh upravlin u systemi imperskykh orhaniv podatkovoho kontroliu naprykintsi XIX – na pochatku XX st. v yuvileinykh vydanniakh Ministerstva finansiv Rosiiskoi imperii [The visibility of the problems of the efficiency of excise administrations in the systems of imperial bodies of taxcontrol in the late 19th – early 20th centuries in the anniversary editions of the Ministry of Finance of the Russian Empire] // *Etnichna istoria narodiv Yevropy–Ethnic history of the peoples of Europe*. 2014. №44. S.124–130. [in Ukrainian].

Gholovko, 2005 – *Holovko O.M.* Stanovlennia orhaniv aktsyznoho nahliadu Rosiiskoi imperii v ukrainskykh huberniakh ta orhanizatsiiono-pravovi zasady yikh podatkovoi diialnosti [Formation of bodies of excise supervision of the Russian Empire in the Ukrainian provinces and organizational and legal bases of their tax activity] // *Visnyk Natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav – Bulletin of the National University of Internal Affairs*. 2005. № 31, S. 322–329. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/7839> [in Ukrainian].

Gredinger, 1897 – *Gredinger M.O.* Osnovy piteynoy monopolii v Rossii [Basics of the drinking monopoly in Russia]. Pernov, 1897. URL: <https://www.library6.com/3596/item/790844#> [in Russian].

DASO – Derzhavnyy arkhiv Sums'koi oblasti [State Archive of Sumy Region].

DAKhO – Derzhavnyy arkhiv Kharkiv'skoi oblasti [State Archive of Kharkiv Region].

DACHO – Derzhavnyy arkhiv Chernihiv'skoi oblasti [State Archives of Chernihiv Region].

Zholobova, 2015 – *Zholobova G.A.* Chastnaya trgovlya v usloviakh rossiyskoy modernizatsii (1881–1913 gg.): mehanizm pravovogo regulirovaniya otrasley [Private trade in the context of Russian modernization (1881–1913 year): mechanism of legal regulation of industries]. (*Doctor's thesis*). Moskva, 2015. URL: <https://www.library6.com/3596/item/836888> [in Russian].

Istoricheskiy ocherk, 1893 – Istoricheskiy ocherk oblozheniya trgovli i promyslov v Rossii s prilozheniem materialov po trgovno-promyshlennoy statistike. [Historical sketch of the taxation of trade and crafts in Russia, with the attachment of materials on trade and industrial statistics]. Sankt-Peterburg, 1893. URL: <https://www.library6.com/3596/item/699211> [in Russian].

Kazennaya prodazha vina, 1900 – Kazyonnaya prodazha vina. [State sale of wine]. Sankt-Peterburg, 1900. URL: <https://www.library6.com/books/721804.pdf> [in Russian].

Lokot, 1908 – *Lokot T.V.* Byudzhetnaya i podatnaya politika Rossii. [State sale of wine]. Moskva, 1908. URL: <https://www.library6.com/3596/item/444490> [in Russian].

Solovev, 2003 – *Solovev Y.V.* Ministerstvo finansov Rossiyskoy imperii (1858–1903 gg.): ustroystvo i funktsionirovanie [Ministry of Finance of the Russian Empire (1858–1903 years): of structure and functioning] (*Candidate's thesis*). Moskva, 2003. URL: <https://www.library6.com/3596/item/553218> [in Russian].

Stepanova, 2019 – *Stepanova, O.V.* Ekonomichna polityka Rosiiskoi imperii yak factor rozvytku promyslovoho vynokurinnia v Ukraini v pershii polovyni XIX stolittia [Economic policy of the Russian Empire as a factor in the development of industrial distilling in Ukraine in the first half of the 19th century] // *Literatura ta kul'tura Polissya, Seriya "Istorychni nauky"* – Literature and culture of Polissya. Series of "Historical sciences". 2019 №94, S. 112–119. URL: <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/handle/123456789/1138> [in Ukrainian].

Chynchuk, 2016 – *Chynchuk A.A.* Rozvytok doktryny opodatkuvannia v ukrainskii ekonomichnii dumtsi (druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Development of the doctrine of taxation in the Ukrainian economic thought (of the second half 19th – of the beginning 20th century)] (*Candidate's thesis*). Lviv, 2016. URL: <http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/5618/4/5618.pdf> [in Ukrainian].

Shvanebah, 1903 – *Shvanebakh P.H.* Nashe podatnoe delo [Our tax business]. Sankt-Peterburg, 1903. URL: <https://www.library6.com/3596/item/925687> [in Russian].

Отримано 15.08.2021

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2021.i37.p.19

LYUDMYLA V. MISHCHENKO

Public Institution "Okhtyrka Town Museum of Local History" (Ukraine)

**OLEKSANDR TVERDOKHLIEBOV – HISTORIAN,
ETHNOGRAPHER, LITERATOR**

Abstract. *The article highlights the life and scientific achievements of Olexandr Tverdokhliebov (historian, ethnographer, writer, teacher, member of the Kharkiv Historical and Philological Society, archivist of the Kharkiv Historical and Philological Society, member of the project of the Ministry of Finance of the Russian Empire, dedicated to various studies activist, member of the Okhtyrka Enlightenment (1917–1918), whose scientific work on the history of Slobidska and Left-Bank Ukraine still remains on time and whose significance of works for historical and regional scientific research on the history of Slobidska Ukraine. The manuscripts of the researcher, which are stored in the funds of the Okhtyrka Museum of Local Lore, archival institutions, confirming the exceptional importance of works for historical and regional scientific research on the history of Slobidska Ukraine, which are published and currently important nowadays.*

The historical essay "City of Akhtyrka" describes all aspects of life of the inhabitants of the provincial Slobozhansk city in Kharkiv province in the XIX century, where the author delineates the historical and geographical features of the city, its physical and geographical characteristics, settlement history and version of the origin of the city name. The industrial development of the city of Okhtyrka is illuminated in the work "The fate of the tobacco factory, established under Peter I in Akhtyrka", where the historian described the socio-economic and production conditions of tobacco growing and tobacco production. In the research and description of Orthodox parishes, churches and monasteries of Okhtyrka district of Kharkiv province, which are described in the work "On the history of Skelsky monastery". The author showed the formation of the monastery economy, in particular, its land tenure, which was an extremely important issue for the monastery, which was associated with the names of famous in the Left Bank of Ukraine family Shimonovsky, Hetmans I. Mazepa and I. Skoropadsky.

The creative work of the historian includes explorations dedicated to Kotelevshchina, where the author provided information about the geographical location, socio-economic development of the region; archaeological monuments, features and descriptions of Kotelva buildings.

Tverdokhlebov's ethnographic studies for the purpose of collecting folklore material became the basis of scientific ideas, methods of collecting ethnographic materials. The researcher managed to record many songs, thoughts of blind people, lyre players, bandura players of Okhtyrka district, which were written from lyricists Glushchenko and Gordienko. Ethnographic explorations became the basis for writing the works "Old World Carnival", "Popivna", "From the Past and Present Povorsklania" and others. O. Tverdokhlebov as a participant in the project of the Ministry of Finance of the Russian Empire, which was devoted to the study of handicrafts in different regions, studied pottery, leather, blacksmithing, sailing of several districts of Kharkiv province, the results of which were published in the third issue "Proceedings of the Commission for the Study of Handicrafts of the Kharkiv Province of Akhtyrsky District" 1885, where handicraft tools and means, living and working premises of craftsmen of Boromlya, Okhtyrka, Kuzemin, Kotelva and other settlements were illuminated and demographic characteristics of artisans (marital status, surnames, etc.) were described, also economic side of crafts and many other important issues that contribute to an objective assessment of the then state of folk crafts in Slobozhanshchina were outlined. The researcher focuses on the economy, culture, life, handicrafts, education, spiritual heritage of Slobozhanshchina, which are reflected in the

work of the scientist "Hereditary Colonel", "Akhtyrka city", "Kotelva", "The fate of the tobacco factory founded by Peter I in Akhtyrka", "Century of Akhtyrsky district school (1790-1890)", "Akhtyrsky district on the eve of the XIX century" etc.

Keywords: Historical biography, O.D. Tverdokhliebov, historical regionalism, historical local history, Okhtyrka (Akhtyrka), Slobidska Ukraine.

Citation. Mishchenko L.V. Oleksandr Tverdokhliebov – historian, ethnographer, literator. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXVII. 2021. Pp. 19-28. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2021.i37.p.19

МІЩЕНКО Л.В.

Комунальний заклад "Охтирський міський краєзнавчий музей"

ОЛЕКСАНДР ТВЕРДОХЛІБОВ – ІСТОРИК, ЕТНОГРАФ, ЛІТЕРАТОР

Анотація. У статті висвітлено життєвий шлях та представлено наукові здобутки Олександра Дмитровича Твердохлебова, творчий доробок якого з історії Слобідської та Лівобережної України донині залишається на часі. Актуалізовані опубліковані та рукописні праці дослідника, які зберігаються у фондах Охтирського міського краєзнавчого музею, архівних установах, що підтверджують непересічне значення праць для історико-регіональних наукових пошуків з історії Слобідської України.

В історичному нарисі "Город Ахтырка" охарактеризовано усі сторони життя мешканців провінційного слобожанського міста Харківської губернії XIX ст., де автором окреслено історико-географічні особливості міста, його фізико-географічну характеристику, історію заселення місцевості та версії про походження назви міста. Промисловий розвиток міста Охтирка висвітлено у праці "Судьба табачной фабрики, заведенной при Петре I-м в Ахтырке", де історик описав соціально-економічні й виробничі умови вирощування тютюну та виробництво тютюнової продукції.

У дослідженні та описі православних приходів, храмів і монастирів Охтирського повіту Харківської губернії, що висвітлені у праці "К истории Скульского монастыря", де описано формування монастирського господарства, зокрема, його землеволодіння, що було надзвичайно важливим питанням для монастиря, пов'язаного з іменами відомих на Лівобережній Україні родом Шимоновських, гетьманами І. Мазепою та І. Скоропадським.

Творчий доробок історика містить розвідки, присвячені Котелевщині, де автор подав відомості про географічне положення, суспільно-економічний розвиток краю; археологічні пам'ятки, особливості та описи забудови Котельви.

У центрі уваги дослідника – економіка, культура, побут, кустарні промисли, освіта, духовна спадщина Слобожанщини, що відображені у доробку ученого "Наследственное полковничество", "Город Ахтырка", "Котельва", "Судьба табачной фабрики, основанной Петром I в Ахтырке", "Столетие Ахтырского уездного училища (1790–1890 годов)", "Ахтырский уезд накануне XIX века" та ін.

Ключові слова: історична біографістика, О.Д. Твердохлебов, історична регіоналістика, історичне краєзнавство, Охтирка, Слобідська Україна.

Цитування. Міщенко Л.В. Олександр Твердохлебов – історик, етнограф, літератор // Сумський історико-архівний журнал. №XXXVII. 2021. С. 19-28. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2021.i37.p.19

Історична біографістика – доволі популярний і актуальний напрям сучасних гуманітарних студій. Це засвідчують численні тематичні наукові конференції, теми дисертаційних досліджень, монографічні одноосібні і колективні моновидання чи їх серії, присвячені портретам осіб, котрі так чи інакше залишили слід в історії. На хвилі піднесення

уваги до життя пересічних людей і особистостей, що стало одним із проявів трансформаційних процесів змісту, зміни векторів розвитку історичної науки останніх десятиріч минулого століття, в Україні було засновано Інститут біографічних досліджень при Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського (1994 р.), обґрунтовано теоретико-методологічні засади біографістики як галузі знань (В.С. Чишко), започатковано щорічні біографічні читання й фахове наукове видання “Українська біографістика”. Кількісні показники інтересу до біографічного жанру доповнилися із 2017 року бажанням визначати якісний рівень теоретичних і методологічних знахідок біографістики, що проявилось у заснуванні Українського біографічного рейтингу.

У центрі уваги фахівців історико-біографічного жанру здебільшого постаті “фасадного плану”. Однак незаперечним фактом є твердження про те, що неабияке значення для багатьох із них має оточення – родина, коло друзів, колеги, випадкові зустрічі і знайомства, які формують світогляд і визначають зміст повсякдення.

Олександр Дмитрович Твердохлебов належав до тих істориків, хто становив перше коло спілкування столичної професури і провінційної інтелігенції. Його праці друкувались у найпрестижніших тогочасних наукових і громадсько-політичних виданнях та виходили спеціальними накладом. Він був званою особою з-поміж професійних істориків і аматорів-краєзнавців, етнографів і літераторів, педагогів і садівників Слобожанщини.

Життєвий шлях історика, етнографа, літератора на сьогодні малодосліджений. Учитель із невеликого провінційного міста зробив значний внесок у дослідження історії й етнографії регіону, став відомим завдяки своїй творчій спадщині, архіву та бібліотеці, які значно постраждали і здебільшого втрачені під час окупації у роки Другої світової війни (Свердлов, 1991: 2).

Деяко з рукописів дослідника у різні роки відклалось у фондах Охтирського міського краєзнавчого музею. Із-поміж них: етнографічна праця “Старосвітська масниця” (№КН 1256/ДР-110), “Попівна” (№КН 1256/ДР-110), етнографічний етюд “З минулого та сучасного Поворскляння”, записаний у 1906 році на основі багаторічних спостережень (№КН 1256/ДР-110), “Кришталева гора” (№КН 1257/ДР-507), “Литовка, Боголюбівка і Бакирівка” (№ КН 1255/ДР-506), “Федот” (№ КН 1256/ДР-110), “Столетие Ахтырского уездного училища (1790–1890 гг.)” (№ КН 1215/ДР-111), “Ахтырский уезд накануне XIX века (материалы для истории Ахтырщины)” (№ КН 1214/ДР-505) та ін. Крім рукописної спадщини, в музеї експонуються предмети побуту, особисті речі та зібрані в етнографічних експедиціях самостійно і спільно з відомим дослідником М. Сумцовим. Це, зокрема, фотопортрет О. Твердохлебова (№ КН 3537/ДР-208), кобза (№ КН 3615/ДР-285), ліра (№ КН 271/ДР-78) та ін.

Праця, присвячених історичному, обмаль, а ті, що є, фрагментарно представляють його життя й діяльність. Метою розвідки є актуалізація біографії та наукового спадку історика Слобідської України Олександра Твердохлебова.

О. Твердохлебов народився 17 жовтня 1840 року (Волис, 1962: 94). По закінченню історико-філологічного факультету Харківського університету більшу частину життя присвятив вчителюванню в Охтирському повітовому училищі та жіночій гімназії, дослужившись до чину колезького асесора й одержавши іменне дворянство. Однак ніколи не поривав контакти з університетом, був членом Харківського історико-філологічного товариства і його архіваріусом, брав активну участь у роботі комісії з вивчення кустарних промислів та етнографічних експедицій М. Сумцова.

Членство О. Твердохлебова в українській Старій громаді (Варченко, 1995: 55) з осередком у Харкові додатково засвідчує суспільно-політичні вподобання, яскраво підтвердженні науковою, культурно-просвітницькою й освітньою діяльністю.

Відомо також, що по закінченню університету О. Твердохлебова залишили при університеті для здобуття наукового ступеню. Паралельно він викладав у Харківському повітовому училищі. Однак сімейний стан і обов'язок дбати про багатодітну родину стали на заваді реалізації амбітним науковим справам, хоча тривалий час дослідник продовжував "жити на два міста". Зауважмо, що О. Твердохлебов був одружений з Агнією Тимофіївною і разом пара виховувала семеро дітей: Марію, Лідію, Ніну, Анну, Дмитра, Тимофія та Лева. Саме ця обставина змушувала його постійно шукати додатковий заробіток, а також неодноразово просити про призначення стипендії дітям. Із журналу земських звітів, який зберігається у фондах Охтирського міського краєзнавчого музею, відомо, що в 1912 році О. Твердохлебов – "отставной учитель, коллежский ассесор" (Земські звіти, 1912: 71), звертався до голови охтирських 48 чергових повітових земських зборів із проханням виділити кошти у розмірі 120 рублів на стипендію доньці Лідії, яка навчалась у Москві на фельдшерських курсах (ОМКМ. Ф. 10801/7. ДР. 987 Земські звіти, 1912: 73). А дещо раніше Олександр Дмитрович висловлювався із вдячністю за стипендію сину Дмитру у розмірі 180 рублів та просив додати їй залишок в розмірі 300 рублів, який не отримав син через призов до лав армії (Земські звіти, 1912: 73). Неабияка матеріальна скрута сім'ї і пояснює, на нашу думку, розважливість рішень О. Твердохлебова при визначенні життєвих орієнтирів і цінностей.

У 1870-х роках О. Твердохлебов полишив Харків і повернувся до батьківського дому в Охтирці, міста, де пройшла більша частина його життя. Жив він разом з родиною по вулиці Дворянській (нині провулок Юрїївський) у місті Охтирка. Саме цьому місту він присвятив значний доробок праць, із-поміж яких: "Наследственное полковничество", "Город Ахтырка", "Судьба табачной фабрики, основанной Петром I в Ахтырке", "Столетие Ахтырского уездного училища (1790–1890 годов)", "Ахтырский уезд накануне XIX века" та ін.

В історичному нарисі з красномовною назвою "Город Ахтырка" О. Твердохлебов детально охарактеризував усі сторони життя мешканців провінційного слобожанського міста Харківської губернії XIX ст. (Твердохлебов, 1886: 636). Він зазначив історико-географічні особливості міста, описав його фізико-географічні характеристики, історію заселення місцевості та версії про походження назви міста. Докладно автор зупинився на описанні фортеці, міських споруд, храмів указанного відтинку часу, забудову міста згідно з розробленим містовпорядною конторою генеральним планом. Олександр Дмитрович склав порівняльну характеристику Охтирки XVIII–XIX ст., виконав детальні описи будинків, вулиць, площ у 1880–1884 роках (Твердохлебов, 1886: 638), завдяки чому маємо важливе історичне джерело з мікроісторії міста.

Особливістю міста Охтирки був поділ його території на сотні. У нарисі О. Твердохлебов акцентував увагу, що поділ склався історично – від квартирування сотень Охтирського козацького полку, а також визначив чисельність дворів, мешканців кожної умовної територіальної одиниці, загалом усього населення міста. О. Твердохлебов детально охарактеризував торгівлю містечка, визначив кількість (більше 100 одиниць) і характеристики торговельних (бакалійних, галантерейних, мануфактурних) лавок (Твердохлебов, 1886: 640).

Значну увагу приділено сільському господарству та місцевим промислам. Також у нарисі подано характеристику релігійної громади міста за конфесійною ознакою, доповнену статистичними даними, згідно з якими станом на 1885 р. в Охтирці було 10 культових споруд, з яких 9 – публічних, 1 – закритого типу при тюремному замку (Мотренко, 1999: 4).

Окремо Олександр Дмитрович студіював історію Охтирського Свято-Троїцького монастиря від часу його заснування в 1654 році й до кінця XIX ст., присвятивши цьому

спеціальне дослідження (Твердохлебов, 1886). З нього стало відомо про поетапну розбудову монастиря: від кількох будівель для служіння, трапези і келій до широкої обслуговуючої інфраструктури – готелю, лікарні, каплиць, тощо. Особливу увагу дослідник приділив ремісничим заняттям охтирських ченців, зокрема іконопису, слюсарству, бондарству, столярству, бджільництву, млинарству та іншим ремеслам (Твердохлебов, 1886). Знайшлося місце в нарисі й для опису монастирської місцевості, зокрема печер монастиря, гrotів Доброславівської та Монастирської гір.

Промисловому розвитку міста присвячено працю О. Твердохлебова “Судьба табачної фабрики, заведеної при Петре I-м в Ахтырке”, де історик описав соціально-економічні й виробничі умови вирощування тютюну та виробництво тютюнової продукції.

Цінною в доробку О. Твердохлебова вважаємо працю “Ахтырский уезд накануне XIX столетия”. Унікальний опис сіл Охтирського повіту, складений невідомим автором у 1799 р., потрапив до рук Твердохлебова випадково, під час здійснення ним покупок у місцевій крамниці. Придбаний Олександром Дмитровичем товар був загорнутий у рукопис, де неповністю збережені зошити оригіналу містили історико-статистичні відомості про Охтирку. Такі відомості надавалися волосними правліннями Охтирському нижньому земському суду на замовлення Слобідсько-Українського губернського правління. Опис був збережений дослідником і на сьогодні перебуває в бібліотеці Державного архіву Сумської області (ДАСО, Ф. 9 (с.1). Т.26. Спр.7828. 51 арк.). Завдяки цьому документу досліднику вдалося уточнити статистичні дані про зміни в соціальній структурі міського населення та окремі факти з історії населених пунктів повіту.

Багато уваги О. Твердохлебов приділяв дослідженню та опису православних приходів, храмів і монастирів Охтирського повіту Харківської губернії. Так, у 1886 р. у журналі “Киевская старина” було опубліковано історичну розвідку “К истории Скельского монастыря”, пов’язаного з іменами відомих на Лівобережній Україні родом Шимоновських, гетьманами І. Мазепою та І. Скоропадським (Мотренко, 1999: 4). У праці описано формування монастирського господарства, зокрема, його землеволодіння, що було надзвичайно важливим питанням для монастиря.

Зауважмо також, що є в творчому доробку історика й присвяти рідному місту батьків – Котельві. У 1888 році в “Харьковском сборнике” до літературно-наукового додатку “Харьковский календарь” було надруковано розвідки, присвячені Котелевщині, де автор подав відомості про географічне положення, суспільно-економічний розвиток краю; археологічні пам’ятки, особливості та описи забудови Котельви (Твердохлебов, 1888: 11).

Тривале, понад півстолітнє, учителювання О. Твердохлебова в місцевому повітовому училищі й жіночій гімназії, визначило ще один напрям його наукових інтересів – історія освіти, репрезентованої рядом навчальних закладів міста. Ідеться про чоловічу й жіночу гімназії, духовне повітове, міське, жіноче Комісарова-Костромське училища, початкові церковно-приходські школи (Твердохлебов, 1885: 645).

Окреме дослідження О. Твердохлебов присвятив Охтирському повітовому училищу “Столетие Ахтырского уездного училища (1790–1890 годов)”, яке побачило світ 1893 р. у Харкові (Твердохлебов, 1893: 51). Дослідник описав навчально-матеріальну базу, викладацький склад та еволюційні особливості трьох типів освітніх установ: малого народного училища (1790–1806 рр.); двокласного (1806–1834 рр.) і трикласного повітового училища (1834–1890 рр.). Завдяки акумульованому емпіричному матеріалу праця О. Твердохлебова є важливим джерелом з історії освітніх закладів Слобідської України (Твердохлебов, 1885: 649).

Важливою сторінкою в науковій творчості О. Твердохлебова є етнографічні студії, зокрема кустарні промисли і фольклор. Університетські стіни й спільні інтереси сприяли зміцненню контактів із дослідником-початківцем М. Сумцовим. Їх університетська дружба триватиме упродовж усього життя і звершиться багатьма спільними проєктами.

Неодноразові етнографічні експедиції Слобожанщиною із метою збору фольклористичного матеріалу єднали М. Сумцова й О. Твердохлебова, який цікавився етнографічною тематикою та народною творчістю. Спільні захоплення стали основою спілкування та листування між ними, а їх вислідом були не лише обмін емоційними враженнями, але й науковими ідеями, обговорення методик збирання етнографічних матеріалів, зокрема опитування при посередництві періодики та більш дієвого, на думку О. Твердохлебова, – “личного ознайомлення, по возможности тщательного” (Скирда, 2016). Йому вдалося зафіксувати багато пісень, дум сліпців, лірників, бандуристів Охтирського повіту. Значну частину з них було записано від лірників Глушенка та Гордієнка. Фольклористична діяльність О. Твердохлебова була високо поцінована М. Сумцовим.

У додатку до звіту етнографічної експедиції по Охтирському та частині Лебединського повітів (серпень 1901 року) М. Сумцов писав: “Я проехал вдоль Ахтырского уезда с севера на юг, от Боромли до Млинков и часть Лебединского уезда (Михайловка и Межирич). При покупке предметов мне оказали содействие К.И. Шиманов, А.Д. Твердохлебов, С.Н. Грищенко, священ. Д. Попов и в особенности В.С. Долженкова, которыми приношу при сем искреннюю благодарность. Непосредственное обращение к лицам, кои могут оказать полезные услуги” (Скирда, 2016).

У листах до М. Сумцова О. Твердохлебов наголошував на труднощах публікації своїх праць з історії та етнографії, “так как обычно термозит появление в свет такого типа работ скудостью денежных средств” (Волис, 1962: 95). Бідування дослідника стало на заваді реалізації багатьох творчих проєктів. Знаючи про фінансові обмеження колеги, М. Сумцов клопотав перед редакцією журналу “Киевская старина” з тим, щоб оприлюднити на його шпальтах низку розвідок О. Твердохлебова.

У 1883–1905 рр. на сторінках відомого історико-етнографічного та літературного часопису було опубліковано 12 праць: “Покровская церковь в г. Переяславле” (1883 р.), “К истории Скельского монастыря”, “Эпизоды из предсмертной борьбы Запорожья за целостность своих владений”, “Судьба табачной фабрики, заведенной при Петре I в Ахтырке”, “Традиционный промысел харьковских козачей” (всі – за 1886 р.), “Наследственное полковничество (Переписка по поводу борьбы двух полковничьих родов за полковничий ранг)” (1887 р.), “Инструкция войсковому канцеляристу Григорию Губчицу, отправленному в Санкт-Петербург за делами малороссийскими” (1888 р.), “К литературной истории рассказа “Вусы” (1890 р.), “Осколки старины в Зеньковском уезде” (1905 р.) та ін. Етнографічні розвідки стали основою для написання праць “Старосвітська масниця”, “Попівна”, “З минулого та сучасного Поворскляння” ін.

О. Твердохлебов брав участь також у проєкті міністерства фінансів Російської імперії, присвяченого вивченню кустарних промислів різних регіонів. Об’єктами його студій стали гончарство, шкурництво, ковальство, плахотництво кількох повітів Харківської губернії. Результати досліджень були оприлюднені у третьому випуску “Трудов комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии Ахтырского уезда” за 1885 рік.

Зокрема у розділі “Гончарство” описано сировинну базу регіону, асортимент глиняних виробів, ремісничі інструменти і засоби, житлові й робочі приміщення гончарів Боромлі, Охтирки, Куземина, Котельви та ін. населених пунктів, а також демографічні

характеристики ремісників (родинний стан, прізвища тощо) (Твердохлебов, 1885: 52). До того ж, Олександр Дмитрович дослідив економічну сторону промислу та багато інших важливих питань, які сприяють об'єктивній оцінці тогочасного стану гончарного кустарного промислу на Слобожанщині. О. Твердохлебов з'ясував чинники занепаду промислу (Твердохлебов, 1885: 53) та зробив припущення про перехід гончарів до пічних і цегляних робіт. За подібною схемою дослідник описав шкурництво, його історію, стан та види (чинбарство, лимарство, кушнірство); кількість господарів, найманих працівників і учнів, задіяних у промислі, найбільш відомих оптових торговців сировиною, особливості збуту виробів тощо (Твердохлебов, 1885: 57).

У зібраних матеріалах про ковальство Олександр Дмитрович охарактеризував сільські й міські кузні, їх працівників, назви виробів, сировинну базу, а серед причин занепаду промислу вказав на розвиток транспортного сполучення, зокрема залізничного, що створювало можливість безперешкодно купувати мануфактурні вироби і, відповідно, детермінувало відтік замовників і зменшення попиту на місцеву ремісничу ковальську продукцію.

Важливе місце з-поміж ремесел О. Твердохлебов присвятив плахотництву (Твердохлебов, 1885: 57). Шляхом особистого опитування майстринь дослідник з'ясував традиції промислу, портрет замовників і ремісничих, ринки збуту, детально описав ткацький верстат і тканина плахт, виготовлення природних барвників для фарбування ниток тощо.

О. Твердохлебову випала нагода стати активним учасником етнографічної виставки, що була розгорнута в Харкові до XII археологічного з'їзду. На відміну від подібних виставок на харківській уперше було представлено, крім відділів археологічних старожитностей і мистецьких зібрань, спеціальний відділ етнографічних пам'яток. У підготовці виставки взяли участь професор М. Сумцов та його колеги: О. Твердохлебов, А. Краснов, Б. Познанський, О. Покровський, В. Бабенко, О. Радакова, М. Халанський та ін. Зібрані предмети нараховували 1490 одиниць зберігання і експонувалися у 26 відділах експозиції (Мандебура, 2011: 73). На запрошення М. Сумцова О. Твердохлебов став не лише учасником, але й організатором цієї виставки, представивши предмети власної колекції, зокрема моделі ремісничих верстатів (ткацьких); побутові речі (рожок для нюхання тютюну, люлька, посуд, скатертини); гончарну колекцію (полив'яні миски та миски без поливи, форми для квітів, глечики); зібрання одягу (головні убори (очіпки, шапки)) і плетене взуття та ін.

Цінною частиною зібрання О. Твердохлебова стали малюнки на краєзнавчу тематику, виконані фарбами (акварель) та олівцем художниками Г. Овчаренком ("Розлив річки Ворскли біля Охтирки", "Гора Замок в містечку Куземин", "Шлях Полтаво-Зіньківський, близ Диканьки", "Село Глибоке", "Село Глибне, Сумського повіту", "Млин в с. Глибне", "Саж у Диканьці", "Типи до ілюстрацій з твору "Похвальна грамота" Миколи Гоголя") та С. Васильківським ("Отара в степу", "Старий панський будинок в селі Молодилівщина, Миргородського повіту", "Хата і колодязь", "Кобзар, співаючий псалми біля входу в монастир" (Лубни), "Річка Сіверський Донець", "Ярмарок", "Вітряки", "Слобода Черкаська Лозова", "Кобзар з поводитирем") (Каталог виставки XII археологічного съезда, 1902: 63). П'ятнадцятий відділ виставки представлений фотографіями Твердохлебова, які були передані в дарунок етнографічному музею при історико-філологічному товаристві (Каталог, 1902: 65).

Визначною подією культурного життя став XII археологічний з'їзд, що проходив 15–27 серпня 1902 року в Харкові. На думку фахівців, він відіграв важливу роль у контексті становлення національної ідентичності, розвитку краєзнавства, об'єднання наукової

спільноти (Каковкіна, 1998). Із-поміж його учасників був і О. Твердохлебов, який узяв участь в обговоренні дискусійних питань з історії археології Слобожанщини.

Від самого моменту заснування О. Твердохлебов був членом Харківського історико-філологічного товариства (ХІФТ), створеного в 1876 році для сприяння, організації, координування та популяризації досліджень з історії, філології, етнографії, фольклористики, культурології, філософії. При цьому товаристві з 1880 року існував історичний архів, де упорядкування документів очолили Д. Багалій та П. Єфименко. До архівної роботи було залучено молодих викладачів і стипендіатів, котрі проходили в університеті підготовку до професорського звання. Із-поміж них значився і О. Твердохлебов, який згодом, із жовтня 1886 року по травень 1887 року, був архіваріусом архіву ХІФТ. У 1904 році О. Твердохлебов передав значну кількість своїх праць товариству.

Він був невтомним трудівником, людиною “однієї справи на все життя”. Зовсім не випадково М. Сумцову в листі до нього написав: “Намерен составить две книжечки, одну про Ахтырский уезд, а другую только про Боромлю. Вот я и хочу вас вставить в первую книжечку, когда буду говорить о достопочитаемых уроженцах и деятелях Ахтырского уезда” (Волис, 1962: 97). Поціновувачем творчості О. Твердохлебова був також і Д. Багалій, який активно послуговувався його працями при написанні “Історії Слобідської України”. Ідеться, зокрема про такі розвідки: “Наследственное полковничество”, “Судьба табачной фабрики, основанной Петром I в Ахтырке”, “Ахтырский Свято-Троицкий монастырь” та ін. (Багалій, 1990)

Коло інтересів дослідника було досить широким. В окремих біографічних довідках згадується про нього як садівника. Справді, його тематичні праці із садівництва, опубліковані в “Сельскохозяйственном листке” (Курськ), “Хуторянині”, “Южнорусской сельскохозяйственной газете”, “Русском садоводстве”, “Земледельческой газете” та ін. виданнях, цьому підтвердження (Метка, 2010: 4). Олександр Дмитрович активно займався програмою із “громадської агрономії”, яка передбачала співпрацю із земством щодо розроблення курсів читань і бесід, відбору літератури та наочних посібників, підготовка лекторів, забезпечення просвітницької діяльності, організації виставок тощо (Земські звіти, 1912: 75). Програма популяризувала знання із садівництва, ягідництва, квітникарства та заохочувала господарників запозичувати передовий досвід агрономії. Пізніше квітникарство стало захопленням життя його доньки – Марії Олександрівни.

В останні роки свого життя Олександр Дмитрович – активний громадський діяч, член охтирської “Просвіти” (1917–1918рр.) (Варченко, 1990: 55). Помер О. Твердохлебов 31 серпня 1918 року (Кучмай, 1968: 2). Похований на центральній алеї Соборного кладовища м. Охтирка. На вшанування пам’яті Олександра Твердохлебова розпорядженням міського голови м. Охтирка “Про перейменування та повернення історичних назв площ, вулиць і провулків у місті Охтирка” № 24-р від 27.01.2016 р. вулицю імені Крупської перейменовано на честь історика рідного краю.

Життя О. Д. Твердохлебова уособлює історичні особливості другої половини XIX – початку XX ст., коли провінційна інтелігенція зайняла активну громадянську позицію, стала засновником і провідником ідеї наукових товариств, учасником польових експедицій, автором неординарних, самобутніх розвідок з історичної регіоналістики, етнографії, мистецтвознавства та ін. галузей знань, розвиток яких набирив обертів. Його творчий спадок може бути залучено до розробки тематичних музейних проєктів. Праці Олександра Дмитровича Твердохлебова і донині не втратили актуальності. Водночас науковому спадку творчої особистості не приділено належної уваги, що й зумовлює потребу в подальших студіях.

Література:

- ОМКМ – Архів “КЗ “Охтирський міський краєзнавчий музей”.
- Багалій, 1990 – *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. Харків: Основа, 1990. 256 с.
- Варченко, 1999 – *Варченко І.Г.* Олександр Дмитрович Твердохлібов – краєзнавець Слобожанщини та Полтавщини: матеріали 3-ої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції 1999, 7–8 грудня 1999, Суми / СумДПУ ім. А.С.Макаренка. Суми, 1999. С. 55.
- Волис, 1962 – *Волис В.І.* Александр Дмитриевич Твердохлебов – краевед и этнограф // Краеведческие записки Ахтырского краеведческого музея. 1962. Т. 3. С. 94–97.
- ДАСО – Державний архів Сумської області.
- Каковкіна, 1998 – *Каковкіна О. М.* Археологічні з’їзди другої половини XIX – початку XX ст. в Україні: наук. та суспільно-політ. аспекти: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпр. нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпропетровськ, 1998. 216 с.
- Каталог, 1902 – Каталог выставки XII-го археологического съезда (в Харькове). Этнографический отдел. Харьков: Паровая тип. и литогр. М. Зильберберг и с-вья. III, 1902. С. 63–65.
- Кучмай, 1968 – *Кучмай М.* Його з вдячністю згадують // Прапор перемоги. 1968. №100. С. 2.
- Мандебура, 2011 – *Мандебура О.* Микола Сумцов і проблеми соціокультурної ідентичності: монографія. Київ, 2011. 273 с.
- Мегера, 2016 – *Мегера Є.* Охтирка в особистостях // Лідер. 2016. №35. С.17.
- Метка, 2010 – *Метка Л.* Гончарство Слобідської України у другій половині XIX – першій половині XX століття: асортимент та збут виробів // Етнічна історія народів Європи. 2010. Вип. 33. С. 27–32.
- Мотренко, 1999 – *Мотренко М.* Скельський монастир // Вишневий цвіт. 1999. №81/83/85. С. 4.
- Поліщук, 2010 – *Поліщук М.* Охтирська гімназія крізь призму часу // Лідер. 12 квітня, 2010. №19. С. 3.
- Свердлов, 1991 – *Свердлов Г.* Краєзнавець О.Д.Твердохлібов // Прапор перемоги. 1991. № 4. С. 2–4.
- Скирда, 2016 – *Скирда І.М.* XII Археологічний з’їзд: передумови, перебіг подій, історичне значення: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2016. 271 с.
- Твердохлебов, 1885 – *Твердохлебов А.* Кустарные промыслы в Ахтырском уезде // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. Харьков, 1885. Вып. III. С. 50–57.
- Твердохлебов, 1885 – *Твердохлебов А.Д.* Гончарный промысел в Ахтырском уезде в 1881 году // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. Харьков, 1885. Вып. III. С. 1–52.
- Твердохлебов, 1885 – *Твердохлебов А.Д.* Город Ахтырка // Харьковский календарь на 1886 год. Харьков, 1885. С. 636–651.
- Твердохлебов, 1885 – *Твердохлебов А.Д.* Судьба табачной фабрики в Ахтырке // Киевская старина. 1885. Т. XVI. С. 179–189.
- Твердохлебов, 1886 – *Твердохлебов А.Д.* Ахтырский Свято-Троицкий монастырь // Харьковский сборник: литературно-научное приложение к «Харьковскому Календарю» на 1887 г. Вып. 1-й. Харьков, 1886. С. 81–86.
- Твердохлебов, 1888 – *Твердохлебов А.Д.* Котельва // Харьковский сборник. Харьков, 1888. Вып. 2. С. 113–130.
- Твердохлебов, 1893 – *Твердохлебов А.Д.* Столетие Ахтырского уездного училища (1790–1890 гг.). Харьков, 1893. 51 с.

References:

- ОМКМ – Archiv “KZ “Ohtyrskyj miskyj krayeznavchij muzej” [Okhtyrka City Museum of Local Lore]. [in Russian].
- Bahaliy, 1990 – Bahaliy D.I. Istoriya Slobidskoyi Ukrayiny [The History of Slobidska Ukraine]. Xarkiv: Osнова, 1990. 256 p. [in Ukrainian].
- Varchenko, 1999 – *Varchenko I.H.* Oleksandr Dmytrovych Tverdokhlibov – krayeznavecz Slobozhanshhyny ta Poltavshhyny [Oleksandr Dmytrovych Tverdokhlibov – a local historian of Slobozhanshyna and Poltavshyna]: materialy 3-oyi Sumskoyi oblasnoyi naukovoï istoriko-krayeznavchoyi konferenciï. Sumy, 1999. P. 55. [in Ukrainian].
- Volis, 1962 – *Volis V.I.* Aleksandr Dmitrievich Tverdokhlebov – kraeved i etnograf [Aleksandr Dmitrievich Tverdokhlebov – a local historian and ethnographer] // Kraevedcheskie zapiski Akhtyrskogo kraevedcheskogo muzeya. 1962. T. 3 P. 94–97. [in Russian].
- DASO – Derzhavnyy archiv Sumskoyi oblasti [State Archive of Sumy Region]. [in Russian].
- Kakovkina, 1998 – *Kakovkina O. M.* Arheolohichni zhyzdy drugoyi polovyny XIX – pochatku XX st. v Ukrayini: naukovyi ta suspilno-politychni aspekty [Archeological Congress of the II half XIX – beginning of the XX c. in Ukraine: scientific and socio-political aspects]: dys. kand. ist. nauk: 07.00.01 / Dnipro. nac. un-t im. O. Gonchara. Dnipropetrovsk, 1998. 216 p. [in Ukrainian].
- Katalog, 1902 – Katalog vystavki XII-go arkeologicheskogo sezda (v Kharkove). Etnograficheskiy otdel [Catalog of XII Archeological Congress Exposition (in Kharkov). Ethnography Department]. Kharkov: Parovaya tip. ilitogr. M. Zilberbergi s-vya. III, 1902. P. 63–65. [in Russian].
- Kuchmaj, 1968 – *Kuchmaj M.* Jogo z vdyachnistyu zhaduyut [He is remembered thankfully] // Prapor peremohy. 1968. №100. P. 2. [in Ukrainian].

- Mandebura, 2011 – *Mandebura O.* Mykola Sumczov i problemy sociokulturnoyi identychnosti [Mykola Sumtsov and socio-cultural identity problems: monography]: monografiya. Kyiv, 2011. 273 p. [in Ukrainian].
- Mehera, 2016 – *Mehera Ye.* Okhtyrka v osobystostyah [Okhtyrka in Personalities] // *Lider*. 2016. №35. P.17. [in Ukrainian].
- Metka, 2010 – *Metka L.* Honcharstvo Slobidskoyi Ukrayiny u druhij polovyni XIX – pershij polovyni XX stolittya: Asortyment ta zbut vyrobiv [Pottery of Slobidska Ukraine in the second half of the XIXth – first half of the XXth centuries: range and sales of products] // *Etnichna istoriya narodiv Yevropy*. 2010. Vyp. 33. P. 27–32. [in Ukrainian].
- Motrenko, 1999. – *Motrenko M.* Skelskyj monastyr [Skelskyi monastery] // *Vyshnevyy czvit*. 1999. № 81/83/85. P. 4. [in Ukrainian].
- Polishhuk, 2010 – *Polishhuk M.* Okhtyrska himnaziya kriz pryzmu chasu [Okhtyrka gymnasia through the prism of time] // *Lider*. 12 kvitnya, 2010. № 19. P. 3. [in Ukrainian].
- Sverdlov, 1991 – *Sverdlov G.* Krayeznavec O.D. Tverdokhlebov [A local historian O.D. Tverdokhlebov] // *Prapor peremogy*. 1991. № 4. P. 2–4. [in Ukrainian].
- Skyrda, 2016 – *Skyrda I.M.* XII Archeolohichnyj z'yizd: peredumovy, perebig podij, istorychne znachennya [XII Archeolohical Congress: background, course of events, historical meaning: dissertation by cand. of hist. sciences: 07.00.02]: dys. kand. ist. nauk: 07.00.02 / Kharkiv. nac. un-t im. V. N. Karazina. Kharkiv, 2016. 271 p. [in Ukrainian].
- Tverdokhlebov, 1885 – *Tverdokhlebov A.* Kustarnye promysly v Akhtyrskom uezde [Handicrafts in Akhtyrsky district] // *Trudy komissii po issledovaniyu kustarnikh promyslov Kharkovskoy gubernii*. Kharkov, 1885. Vyp. III. P. 50–57. [in Russian].
- Tverdokhlebov, 1885 – *Tverdokhlebov A.D.* Honcharnyy promysel v Akhtyrskom uezde v 1881 godu [Pottery in the Akhtyrsky district in 1881] // *Trudy komissii po issledovaniyu kustarnikh promyslov Kharkovskoy gubernii*. Kharkov, 1885. Vyp. III. P. 1–52. [in Russian].
- Tverdokhlebov, 1885 – *Tverdokhlebov A.D.* Gorod Akhtyrka [Akhtyrka town] // *Kharkovskiy kalendarna 1886 god*. Kharkov, 1885. P. 636–651. [in Russian].
- Tverdokhlebov, 1885 – *Tverdokhlebov A.D.* Sudba tabachnoy fabрики v Akhtyrke [The fate of the tobacco factory in Akhtyrka] // *Kievskaya starina*. T. XVI. Kiev, 1885. P. 179–189. [in Russian].
- Tverdokhlebov, 1886 – *Tverdokhlebov A.D.* Akhtyrskiy Svyato-Troitskiy monastir [Akhtyrsky Holy Trinity Monastery] // *Kharkovskiy sbornik: literaturno-nauchnoe prilozhenie k «Kharkovskomu Kalendaryu» na 1887 g.* Vyp. 1-y. Kharkov, 1886. P. 81–86. [in Russian].
- Tverdokhlebov, 1888 – *Tverdokhlebov A.D.* Kotelva [Kotelva] // *Kharkovskiy sbornik*. Kharkov, 1888. Vyp. 2. P. 113–130. [in Russian].
- Tverdokhlebov, 1893 – *Tverdokhlebov A.D.* Stoletie Akhtyrskogo uezdnogo uchilishcha (1790–1890 gg.) [Centenary of the Akhtyrka district school (1790–1890).]. Kharkov, 1893. 51 p. [in Russian].

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2021.i37.p.29

VASYLI ILNYTSKYI¹, ANNA O. OHAR²¹ PhD hab. (History), Professor, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University; National Academy of Land Forces named after Petro Sahaidachnyi (Ukraine)² PhD (Philology), Senior Lecturer, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine)

UKRAINIAN NATIONALISTS OF THE CARPATHIAN REGION OF THE OUN AND THE ROMANIAN UNDERGROUND (1940s - Early 1950s): COOPERATION IN CONDITIONS OF CONFRONTATION TOTALIT

Abstract. *The OUN's foreign-policy activity, which during the Second World War changed cardinally – from the orientation toward some great state or a group of such states to the foundation of the Anti-Bolshevik Bloc of Nations) (ABN) and attraction of all the enslaved peoples into the common struggle, is a key element of the concept of the OUN's national revolution. Considering the struggle of the Ukrainian people as a component of the all-European anti-totalitarian resistance movement, the Ukrainian nationalists tried to prove that the victory over the Bolshevism was possible only on condition of common efforts of all the oppressed peoples. Carrying out the concept of a national-liberation revolution and having created the national departments of the Ukrainian Insurgent Army (UPA), in the years of the Second World War it became possible to involve the peoples of the Caucasus and Central Asia into the struggle. No doubt, all that was preceded by a long and carefully thought-over work among the representatives of different peoples. Propaganda raids became one of the forms of this work. The appearance of the Ukrainian insurgents in the territories of the neighboring states (Poland, Czechoslovakia, Romania) became a bright demonstration of Ukrainian feelings and refuted a long chain of myths created by the Soviet propaganda, such as “the image of the Ukrainian nationalist-criminal”, absence of any resistance to the Soviets and impossibility of struggling with them, etc. In other words, the pictorial example of the carriers of ideas of the Ukrainian nationalism became the best propaganda for the population of the neighboring states.*

In the article on the basis of the unknown and little-known archival documents the features of the activity of the Karpatskyi krai (the Carpathian area) of the OUN in the line of making good contacts with Romanian anticommunist movement in the 1940s – beginning of the 1950s are clarified. A dozen of descriptions of the propaganda raids into the territory of Romania, staged by Ukrainian nationalists with a mission of rendering objective truth about the OUN and UPA and attracting members of Romanian underground into the common struggle, are described. That even a partial efficiency of such raids had a powerful effect, at least – by forming an objective representation about the Ukrainian liberation movement and demonstrating a possibility to struggle against the Soviet totalitarianism, is proved. Despite the lack of details about the common struggle of the Ukrainian and Romanian anti-Communist structures (though the individual participation – of several Romanians in Karpatskyi krai underground – is undeniable), the mutual recognition and understanding of the necessity of the common struggle was certified by the very fact of their negotiations, arrangements, exchanges of materials, products, and information. Besides, it should be underlined, that, contrary to all complexities, Ukrainian national liberation movement managed to refute the myths created by the Soviet ideological-propaganda machine, to impart to the population of the neighboring countries (for example, Romania) the necessity and, moreover, the possibility of serious resistance, so vividly acknowledged by a long-term activity of the Ukrainian nationalist underground. As can be concluded, these are the reasons that pushed for expansion of the Resistance movement against the Soviet totalitarian system in the countries of central and eastern Europe.

Keywords: *Romania, Karpatskyi krai (the Carpathian area) of the OUN, ukrainian and romanian underground, raids.*

Citation. Ilnytskyi V.I., Onar A.O. Ukrainian nationalists of the Carpathian region of the OUN and the Romanian underground (1940s - early 1950s): cooperation in conditions of confrontation totalit. *Sumskyi historyko-arkhivnyy zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXVII. 2021. Pp. 29-41. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2021.i37.p.29

ІЛЬНИЦЬКИЙ В.І.¹, ОГАР А.О.²

¹ Доктор історичних наук, професор, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (Україна); Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (Україна)

² Кандидат філологічних наук, старший викладач, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (Україна)

УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛІСТИ КАРПАТСЬКОГО КРАЮ ОУН ТА РУМУНСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ (1940-і – початок 1950-х рр.): СПІВПРАЦЯ В УМОВАХ ПРОТИСТОЯННЯ ТОТАЛІТАРНИМ РЕЖИМАМ

Анотація. У статті на основі невідомих та маловідомих архівних документів розкриваються особливості діяльності Карпатського краю ОУН у напрямі налагодження контактів із румунським антикомуністичним рухом у 1940-ві – на початку 1950-х рр. Встановлено та описано понад десять основних переходів українських націоналістів на територію Румунії із місією донесення об'єктивної правди про ОУН і УПА та залучення румунських підпільників до спільної боротьби. Доведено, що навіть часткова результативність таких рейдів давала вагомий ефект, оскільки формувала об'єктивне уявлення про український визвольний рух, демонструвала можливість боротьби із радянським тоталітаризмом. Хоча нам й не вдалося віднайти фактів спільної боротьби українських та румунських антикомуністичних структур (правда, мав місце факт індивідуальної участі: у підпіллі Карпатського краю діяло декілька румун), але сам факт перемовин, домовленостей, обмін матеріальними, продуктовими цінностями, інформацією, засвідчив взаємне визнання та розуміння необхідності спільної боротьби. Відтак попри усі складнощі український визвольний рух в цілому вдало спростовував міфи, створені радянською ідеологічно-пропагандистською машиною, зумів донести до населення сусідніх держав (Румунії) необхідність, а головне – можливість, серйозного спротиву, і багаторічна діяльність українського націоналістичного підпілля стала яскравим підтвердженням цього. Саме це, на нашу думку, і стало однією із передумов для розгортання Руху Опору радянській тоталітарній системі у країнах Центрально-Східної Європи.

Ключові слова: Карпатський край ОУН, український і румунський підпільний рух, рейди.

Цитування. Ільницький В.І., Огар А.О. Українські націоналісти Карпатського краю ОУН та румунське підпілля (1940-і – початок 1950-х рр.): співпраця в умовах протистояння тоталітарним режимам // Сумський історико-архівний журнал. №XXXVII. 2021. С. 29-41. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2021.i37.p.29

Складовою концепції національної революції ОУН є зовнішньополітична діяльність, яка у роки Другої світової війни кардинально змінилася – від орієнтації на одну чи групу великих держав до створення Антибільшовицького блоку народів (далі – АБН) і залучення до боротьби усіх поневолених народів. При цьому українські націоналісти намагались довести, що перемога над більшовизмом можлива лише спільними зусиллями усіх народів, розглядаючи боротьбу українського народу як складову загальноєвропейського антитоталітарного Руху Опору. У роки війни, реалізуючи концепцію національно-визвольної революції, вдалося залучити народи Кавказу та Середньої Азії до боротьби, створивши національні відділи Української повстанської армії (далі – УПА). Безумовно, цьому передувала тривала, ретельно продумана робота серед представників різних

народів, однією з форм якої стали рейди. Поява українських повстанців на теренах сусідніх держав (Польщі, Чехословаччини, Румунії) спростовувала цілу низку міфів, створених радянською пропагандою: “образ українського націоналіста-злочинця”, відсутність спротиву, доводила можливість боротьби тощо. Тобто наглядний приклад носіїв ідей українського націоналізму ставав найкращою агітацією для населення сусідніх держав.

Основна частка цієї роботи покладалася на Карпатський край ОУН. З-поміж інших країв Організації українських націоналістів (далі – ОУН) Карпатський край (географічно охоплював нинішні Закарпатську, Івано-Франківську (без Рогатинського та північної частини Галицького районів), Чернівецьку та південну частину Львівської областей (Дрогобицький, Сколівський, Старосамбірський, Стрийський і Турківський райони, південно-західну частину Миколаївського, центральну і південну частину Самбірського районів) був одним із найчисельніших і найбільших та існував найдовше. У 1945 р. він охоплював територію площею 38,4 тис. кв.км, у 1947 р. – 31,6 тис. кв.км, 1948 р. – 29,8 тис. кв.км, 1950 р. – 28,8 тис. кв.км. Чисельність населення на території Карпатського краю 1950 р. складала 2,2 млн осіб. Він характеризувався як цілим спектром типових ознак, характерних для інших країв, так і особливостями, притаманними лише йому і територіальним одиницям, які входили до його складу. Карпатський край також виконував низку особливих завдань: базування структурних підрозділів Проводу ОУН (Головний осередок пропаганди – далі ГОСП), окремих його керівників (керівник ГОСППроводу ОУН, референт політвиховного відділу Головного військового штабу (далі – ГВШ), керівник Бюро інформації Української головної визвольної ради (далі – УГВР) Петро Федун-“Полтава”, шеф Головного військового штабу УПА Олекса Гасин-“Лицар”) та їхніх родин (зокрема сім’я Голови Бюро Проводу ОУН і Проводу ОУН на Українських землях, Головного командира УПА Голови Генерального Секретаріату УГВР Романа Шухевича переховувалася на Самбірщині); контакти із закордоном (край межував із Польщею, Румунією, Угорщиною, Чехословаччиною); взаємини з українцями Бессарабії, Румунії, Чехословаччини; зв’язки із організаційними осередками у Польщі й Чехословаччині, а через них – Німеччині (Карпатський край був однією з баз зв’язку між Проводом на Українських землях та Закордонними частинами ОУН).

Водночас малодослідженим залишається питання особливостей реалізації румунського вектора діяльності Карпатського краю ОУН, а його успішна реалізація мала важливе значення не лише для життєдіяльності підпілля у краї, але й загалом на усіх теренах діяльності. У цьому контексті цілком виправданою є потреба дослідити цю проблему.

Організаційні одиниці Карпатського краю ОУН намагалися поширити свій вплив на територію інших, сусідніх з Радянським Союзом держав. Так, зокрема, Рахівський надрайонний провід (провідник Кирило Кравчук-“Жубр”) мав одного закордонного кур’єра, через якого направляв до Угорщини націоналістичну літературу. Буковинський окружний провід ОУН через провідника Карпатського крайового проводу ОУН С. Слободяна-“Єфрема” отримав від члена Проводу ОУН Романа Кравчука-“Петра” вказівки зв’язатися з румунським підпіллям і надати звіт про стан прикордонної смуги на кордоні з Румунією. Радянські репресивно-каральні органи на основі розшифрованих записів С. Слободяна-“Єфрема” встановили: зв’язок із закордонними центрами (код “Іван”) здійснювався спеціальними кур’єрськими групами, які направлялися від керівника ГОСППроводу ОУН, керівника Бюро інформації УГВРП. Федун-“Севера” через Славський і Боринський райони колишньої Дрогобицької області (тепер – Турківський і Сколівський р-н Львівської обл.) на територію іноземних держав. Ці групи з метою виключення можливостей провалів має скеровуватися не чинними організаційними

лініями зв'язку, а рухатися іншими маршрутами переходів (ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 98 (1954). Спр. 1. Т. 2: 62; Ф. 16. Спр. 732: 75).

У 1948–1949 рр. за завданням членів Проводу ОУН (керівний орган ОУН) провідник Жаб'ївського районного проводу ОУН налаштовував переправлення за кордон кур'єрів. Лінія цього зв'язку пролягала із Жаб'ївського району (тепер – Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.) через Рахівську округу (тепер – Рахівського р-ну Закарпатської обл.), Румунію і Угорщину в американську зону окупації Німеччини (ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 98 (1954). Спр. 1. Т. 2: 62; Ф. 6. Спр. 75390фп. Т. 1: 234–236; Ф. 13. Спр. 372. Т. 65: 14–15; Т. 66: 186; Ф. 65. Спр. 9112. Т. 8: 196–197). Але ця лінія так і не запрацювала. Організаційний референт Буковинського окружного проводу ОУН (05.1948 – 07.1950) Юліан Матвій-“Недобитий” і член Коломийського окружного проводу ОУН (1946–1951) Назарій Данилюк-“Перебийніс”, виконуючи завдання крайового проводу, намагалися вибудувати ефективну лінію зв'язку із підпільниками “Залізної гвардії”, а також завербувати утримувачів пунктів зв'язку для відправлення кур'єрів через Румунію до Югославії (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 47: 214; Ф. 2-Н. Оп. 99 (1954). Спр. 8. Т. 3: 243).

Із свідчень керівника референтури зовнішніх зв'язків Проводу ОУН на українських землях Михайла Степаняка (25 серпня 1944 р.) довідуємося, що керівництво ОУН знало про розпочаті наприкінці 1942 р. у Румунії масові арешти “залізногвардійців”, у результаті яких частина з них перейшли румунсько-радянський кордон та переховувалися у Галичині. Арешти пов'язували із чутками про втечу із Берліна керівника “залізногвардійців” – Хорія Сіма. Відтак ОУН почала шукати виходи для зв'язку із керівництвом “залізногвардійців” як з такою групою, що перебувала в опозиції до уряду І. Антонеску. При цьому керівництво ОУН дуже чітко усвідомлювало усі складнощі переговорів – зважаючи на прагнення “залізногвардійців” відновити вплив на території Буковини. Дехто навіть схилився до думки про можливість віддати територію Буковини румунам в обмін на отримання від них озброєння. Однак М. Степаняк точно не знав відбулася зустріч чи ні (ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75135фп: 91–92).

Начальник УНКДБ Львівської області генерал-лейтенант Олександр Воронін писав про виявлений ним факт перемовин представників Проводу ОУН із румунським урядом. Серед перемовників ідентифікував другого віце-президента УГВР Івана Гриньоха та представника Української держави (проголошеної Актом 30 червня 1941 р. у Львові) у Румунії Григорія Барабаша. Самі переговори відбувалися у 150 км від кордону у невідомому румунському містечку за участю з румунської сторони представників армії і “Залізної гвардії”. У цей час з'явилася інформація, що нібито перемовини підходили до завершення, на них навіть був обумовлений подальший формат співпраці, однак румуни несподівано перервали їх, мотивуючи це тим, що якщо про них довідаються німці, то окупують Румунію, так як окупували Австрію (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 33: 9).

У 1943–1944 рр. Провід ОУН вів перемовини про спільні дії проти Червоної армії, яка наступала, із представниками вищого угорського командування, і з румунською владою та польським підпіллям. Зокрема, на засіданні Проводу ОУН восени 1943 р. крайовий провідник на осередньо-східних землях ОУН Василь Кук-“Леміш” інформував, що керівник обласного проводу ОУН “Трансністрії” Тиміш Семчишин-“Річка” встановив контакт із представниками румунських урядових кіл і вів із ними попередні перемовини. Голова Проводу ОУН на українських землях Р. Шухевич підтримав цей почин і висловився за продовження перемовин для того, щоб надалі прийти до укладення військово-політичної угоди. Члени Проводу ОУН із думкою Р. Шухевича погодилися, у зв'язку із

чим було вирішено доручити В. Кукові спільно із генеральним секретарем зовнішніх справ УГВР М. Лебедем узгодити всі питання, пов'язані із перемовинами, і продовжувати їх (ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67418. Т. 2: 124).

Провідник Буковинського обласного проводу ОУН Володимир Тодорюк-“Тур” та курінний УПА Андрій Максименко (Тарасенко)-“Степовий”, особисто проводили перемовини із румунами і угорцями, у результаті яких останнів обмін на розвідувальну інформацію зобов'язалися постачати відділи УПА Гуцульщини і Буковини зброєю, бойовими припасами, одягом, медикаментами. Остаточний договір між УПА, з одного боку, командуванням румунських і угорських частин з іншої, був підписаний у червні 1944 р. (перекладав текст самого договору на українську мову начальник підстаршинської та старшинської школи УПА “Трегит” на Коломийщині (04 – 07.1944) Федір Стефанович-“Кропива”). За його умовами, угорці та румуни зобов'язувалися забезпечувати відділи УПА зброєю, боєприпасами, одягом і частково обмундируванням із розрахунку на 10 000 осіб. Однак повноцінно реалізувати цей договір не вдалося, оскільки лінія фронту відсунулася: румуни відійшли та зайняли оборону по кордону 1939 р. Відтак відділи УПА почали здійснювати часті переходи через лінію фронту звідки доставляли кулемети, гвинтівки, боєприпаси і медикаменти (ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-13422. Т. 2: 212).

Ще одну спробу контактів із румунами у листі вищому керівництву описував командир Буковинського куреня (11.1944 – 04.1945) Назарій Данилюк-“Перебийніс”. Зокрема, він зв'язався із румунськими партизанами і домовився із ними отримати обмундирування, озброєння і медикаменти для шести сотень, натомість мав передати 40 корів. При цьому наголошував, що дістати та передати таку кількість тварин було проблемою, оскільки на території, де він базувався у період румунської окупації (1941–1944 рр.), не було обов'язкових м'ясопоставок. Також відзначає “Перебийніс”, що у випадку необхідності міг перейти зі стрільцями на територію Румунії і там перезимувати, бо для партизан (румунських) це не було накладно: “... адміністрація там була румунська, а більшовики були тільки невеликими гарнізонами у великих центрах, партизан там ніхто не переслідував і, що саме головне населення було сильно налаштоване проти більшовиків і допомагало націоналістам. Я передбачав, що умови нашої партизанської боротьби будуть ще складнішими і тому домовлявся, щоб із військами перейти, у випадку необхідності, на румунську територію. ... Для того, щоб остаточно домовитися із румунськими партизанами, я повинен був із однією сотнею перейти до майора командира групи румунських партизан 1 квітня 1945 р. Дістати зброю і обмундирування було нескладно так як було декілька складів ще не зайнятих більшовиками. Я спочатку встановив зв'язок через сотенного “Боевіра” [Дубик Роман-“Боевір”], залишилося тільки домовитися. По-моєму план був хороший і уже майже здійснився, але “Сталь”, відсторонив мене із моєї території і від роботи, не поцікавився цією справою і порушив увесь план. На його думку цей план зв'язку не був потрібний” (ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-13422. Т. 6: 262).

Підтверджує контакти українських та румунських підпільних організацій провідник Карпатського крайового проводу Я. Мельник-“Роберт”. Зокрема, на конференції керівників ОУН Карпатського краю 22 жовтня 1945 р. він стверджував, що румунська підпільна організація двічі намагалася встановити зв'язок із УПА, пропонуючи зброю, медикаменти та ін. При цьому наголошував, що багато українських інтелігентів із Буковини втекли до Румунії і проживають там (ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 33286фп: 206).

Румунський вектор діяльності Карпатського краю ОУН розроблявся у контексті реалізації концепції національно-визвольної революції, у якій особливо важливе місце відводилося рейдам. За визначенням, рейди – це швидкі марші відділів УПА територіями, неохопленими повстанським рухом (як у країні, так і закордоном: Білорусь, Польща,

Словаччина, Румунія), а також зі спеціальними завданнями: пропаганда, саботаж, атентат тощо там, де повстанський рух набув поширення (Шанковський, 1996: 657). Рейд став найбільш ефективним методом, який давав змогу виконувати одночасно бойові і пропагандистські завдання на території, де цього найменше очікував супротивник (Хмель, 1959: 103). Самі повстанці визначали мету рейдів – підтримувати “народний дух”, створювати у лавах супротивника атмосферу непевності та страху, здобувати військово-матеріальні засоби, вести бої з ворогом. Відділи УПА, які рейдували, окрім постійного спілкування із місцевим населенням, зустрічей, мітингів, поширювали ідеї визвольної боротьби, закликали ставати до лав українського визвольного руху, водночас захищаючи населення від репресій.

Оскільки перед відділами, які йшли в рейд, ставили серйозні завдання, кожен такий похід ретельно готувався, до нього відбиралися бійці із найкращими моральними, діловими та інтелектуальними здібностями. Усі учасники рейду отримували найкраще обмундирування, озброєння. Відтак із ними проводився вишкіл, при цьому рівною мірою бойовий і політичний (вивчалася внутрішньополітична та міжнародна ситуації, вони засвоювали програмну мету діяльності ОУН і УПА, методику пропагандистської роботи з населенням, яке мало певний суб’єктивізм через попередньо донесену радянську пропаганду). Паралельно розроблявся пропагандистсько-роз’яснювальний матеріал (мовою, якою спілкувалося місцеве населення, де рейдував відділ) (ЦДАЛ. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 3: 2зв.; Ткаченко, 2000: 269).

Упродовж 1945–1951 рр. зафіксовано щонайменше 11, різних за чисельністю учасників, метою та результативністю, переходів підпільників із Карпатського краю ОУН на територію Румунії. Звісно, їх могло бути більше. Зупинимося коротко на зафіксованих у документах. Фактично про перший рейд у своїх зізнаннях (8 березня 1945 р.) розповідає сотенний Буковинського куреня УПА (11.1944 – 02.1945) Олексій Додяк-“Крига”, стверджуючи, що чотовий сотні Онуфрія Москалюка-“Яструба” із куреня Н. Данилюка-“Перебийноса” Дмитро Карапка-“Боярин” (перебував у курені до 15 грудня 1944 р.) зі своєю чотою перейшов до Румунії (АУСБУ ЧО. Спр. 9973: 47).

Референт пропаганди Путильського районного проводу ОУН (04.1944–02.1945), політвиховник Буковинського куреня (09.1944–1945) Єлізар Дарійчук наприкінці 1944 р. за завданням організаційного референта Буковинського обласного проводу ОУН Володимира Тодорюка-“Тура” таємно відправився до Румунії з метою встановлення контакту із підпільними групами генерала Кантакузена (ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 99 (1954). Спр. 6: 235–236).

Про наступний перехід довідуємося із донесення агента “Второго” (17 листопада 1953 р.): чотовий куреня Юліана Матвіїва-“Недобитого” “Впертий” навесні 1945 р. разом із двома стрільцями своєї чоти перейшов кордон на ділянці гори Копиш (частина Мармароського масиву, розташована у Верховинському р-ні Івано-Франківської обл.), відтак із весни 1945 р. до 1948 р. разом із двома стрільцями переховувалися у Румунії (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 47: 213).

У травні 1945 р. Ю. Матвіїв-“Недобитий” спільно з Онуфрієм Москалюком-“Яструбом”, чотовим Дмитром Жикалюком-“Твердим”, ройовим “Хмелем”, зв’язковим “Черником”, кухаром “Чорноморцем”, зв’язковим “Тріскою”, санітаркою “Омельяною” і двома есбістами Миколою Буцем-“Рисем” і “Морозом” перейшов кордон з Румунією на ділянці кордону від гори Чивчини до гори Пуруль (гірський масив у південно-східній частині Українських Карпат, у межах Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.; гори розташовані в північно-східній частині Мармароського масиву), де залишалися до 21 вересня 1945 р. Перебуваючи на території Румунії, учасники групи декілька разів переходили кордон до СРСР та назад. Переходи здійснювалися вдень (вивчали

пересування прикордонних нарядів) на лінії кордону від с. Шибене (тепер – с. Явірник Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.) біля гори Піп Іван (на південно-східному кінці головного хребта масиву Чорногора, на межі Івано-Франківської та Закарпатської обл.) до Балтагулської полонини. Будь-яких зіткнень із прикордонниками підпільники не мали. 21 вересня 1945 р. “Недобитий”, разом із Миколою Буцем-“Рисем”, “Морозом”, “Черником”, “Чорноморцем” і “Омельяною” повернулися із Румунії до СРСР. Решту підпільників Онуфрій Москалюк-“Яструб”, Дмитро Жикалюк-“Твердий”, “Тріска” і “Хмель” залишилися у Румунії, із них “Твердий”, “Тріска” і “Хмель” повернулися у 1947 р., а “Яструб” залишився у Румунії (ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 99 (1954). Спр. 15: 205; Оп. 108 (1954). Спр. 2. Т. 1: 290–291; Т. 3: 87–88; Ф. 13. Спр. 372. Т. 43: 193).

У червні 1945 р. Степана Корбашевського-“Залізняка” і Василя Васкана-“Запорожця” (колишні керівники Буковинського обласного проводу ОУН М. Колотило-“Кобзар” і Д. Гирюк-“Орел”) відправили для налагодження зв’язку та координації роботи закордонного проводу, який дислокувався у Бухаресті із Проводом ОУН на Українських землях. У ході розмови С. Корбашевський повідомив, що “Кобзар” має зв’язок із англійською місією у Бухаресті і у своєму листі просив направити йому особу, яка вільно розмовляє англійською мовою. Також Степан Корбашевський мав завдання принести для “Кобзаря” по одному примірникові оунівської літератури, виданої Буковинським окружним проводом ОУН (до речі, за словами С. Корбашевського, це у нього четвертий перехід із Румунії (ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-11868. Т. 2: 12)) (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 4: 292; Ф. 65. Спр. С-11868. Т. 2: 16). Для з’ясування інформації про стан і стосунки підпілля ОУН із місцевим підпіллям у Румунії провідник Буковинського окружного проводу ОУН Василь Савчак-“Сталь” у жовтні відправив на територію Румунії двох кур’єрів (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 398. Т. 24: 25–26).

Стрілець УПА Іван Поленчук у 1945 р. легалізувався, відтак уже 1946 р. за завданням провідника надрайонного проводу ОУН перейшов на територію Румунії разом із провідником Кіцманського районного проводу ОУН Олександром Федірчиком-“Тарасом” (загинув у грудні 1946 р. на території Румунії), за завданням В. Савчака-“Сталя” мав налагодити зв’язок із оунівцями на цих теренах – Михайлом Колотилом-“Кобзарем” і Дмитром Гирюком-“Орлом” (ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 99 (1954). Спр. 8. Т. 1: 143; Оп. 34 (1960). Спр. 8: 14). Своїми зізнаннями доповнює цю інформацію референт пропаганди Буковинського окружного проводу ОУН Василь Духович (3–7 липня 1947 р.), зокрема, говорить про передачу двох тисяч рублів на виконання завдання і наголошує, що після цього “Тарас” мав повернутися на Буковину. Продовжуючи називати деталі переходу, В. Духович говорить, що зв’язався із мешканцем прикордонного селища Сергії Путильського р-ну Чернівецької області Василем Маковійчуком, який коротко охарактеризував внутрішньополітичне становище у Румунії, окреслив можливість переходу кордону, інформував про велику кількість агентури радянських прикордонних військ, що утруднювало перехід (ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 58 (1953). Спр. 1. Т. 1: 91).

12 липня 1948 р. за розпорядженням провідника Карпатського крайового проводу ОУН В. Сидора-“Шелеста”, провідник Буковинського окружного проводу ОУН (03.1945 – 06.1950) В. Савчак-“Сталь” направив до Румунії чотирьох підпільників: “Тріску”, “Дубового”, “Влодка” і “Шугая”, поставивши перед ними завдання встановити зв’язок із наявним у Румунії підпіллям і розкидати там оунівські листівки (румунською мовою). Керівником цієї групи призначили “Тріску”. Отримавши завдання від “Сталя”, він зі своєю групою пішов гірськими хребтами у напрямі села Голошина Верховинського р-ну Івано-Франківської обл. і на полонині Балтагул між горами Піре і Коман (Чивчинські гори (частина Мармароського масиву Карпати), розташована на півдні Верховинського р-ну

Івано-Франківської обл., на південний схід від села Буркут) перейшов кордон до Румунії. У другій половині серпня 1948 р. після виконання завдання група тією ж дорогою повернулася. Відтак “Тріска” розповів організаційному референтові Буковинського окружного проводу ОУН (05.1948–07.1950) Ю. Матвіїву про перебування у Румунії. Одразу після переходу кордону територією Румунії направилися до лісу біля гірської річки, яка впадала у притоку Васер річки Вішеу (повіт Марамуреш), де зустрілися зі знайомим ще 1945 р. лісником Піштою, якому передали німецькомовну записку. Зустріли двох інженерів і провели з ними тригодинну бесіду. Розмову вів “Тріска”, а перекладав “Шугай”. Під час розмови “Тріска” представився інженером, учасником підпілля ОУН, який перейшов із СРСР до Румунії із завданням встановити зв’язок з місцевим підпіллям. Румунські інженери підтвердили існування місцевого підпілля, але нічого конкретнішого не повідомили (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 43: 194; Ф. 2-Н. Оп. 98 (1954). Спр. 15: 20; Оп. 108 (1954). Спр. 2. Т. 1: 291).

Очевидно, у липні 1948 р. була відправлена ще одна група – провідник Коломийського окружного проводу ОУН (03.1945–10.1950) Г. Легкий-“Борис” дав завдання члену Коломийського окружного проводу ОУН (1946–1951) Н. Данилюкові-“Перебийносу” піти у Румунію, провести розвідку, встановити контакти із місцевим населенням, знайти довірених людей для зв’язку із закордоном. Отримане завдання “Перебийніс”, Дмитро Білінчук-“Хмара”, Василь Білінчук-“Сибіряк” та Іван Максим’юк-“Іваненко” (у своєму агентурному донесенні агент “Тарас” від 13 березня 1952 р. називає інший склад рейдової групи: Н. Данилюк-“Перебийніс”, Д. Білінчук-“Хмара”, В. Білінчук-“Сибіряк”, В. Рабинюк-“Чех” та І. Дебринюк-“Непорадний” (ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 108 (1954). Спр. 2. Т. 3: 88)) виконали, перейшовши у липні 1948 р. та одразу повернувшись через гору Копиаш (частина Мармароського масиву), на територію Станіславської області. За чотири доби перебування на території Румунії зустрічалися із місцевим населенням, розповідали про збройну боротьбу українського народу, вели розмови про можливість придбання документів тощо (ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 99 (1954). Спр. 8. Т. 3: 243; Ф. 5. Спр. 67579. Т. 1: 172–173).

Уже навесні 1949 р. командир Тактичного відтинку 21 “Туцільщина” Петро Мельник-“Хмара” отримав завдання від провідника Карпатського крайового проводу ОУН Степана Слободяна-“Сфрема” (через провідника Коломийського окружного проводу ОУН Григорія Легкого-“Бориса”) підготувати необхідну кількість людей (приблизно 20 досвідчених, добре вишколених осіб), спорядити їх усім необхідним, взяти перекладачем та політкерівником Н. Данилюка-“Перебийноса” (володів румунською мовою) для відправлення на територію Румунської народної республіки. Перед групою було поставлене завдання провести із населенням бесіди і мітинги, на яких ознайомити місцевих із тим, хто такі українські повстанці, яку проти кого і за що ведуть боротьбу закликати румунів до боротьби із більшовиками, поширити серед них націоналістичні листівки, надруковані румунською мовою, встановити зв’язок із місцевим підпіллям, а також налагодити контакти із утримувачами пунктів зв’язку для відправлення у майбутньому кур’єрів через Румунію до Югославії (ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 99 (1954). Спр. 8. Т. 3: 243; Т. 6: 266; Оп. 108 (1954). Спр. 2. Т. 1: 284, 289; Т. 3: 7; Ф. 5. Спр. 67579. Т. 1: 216–218; Т. 5: 176; Ф. 11. Спр. 1433. Т. 3: 406–407; Ф. 13. Спр. 372. Т. 47: 214; Спр. 376. Т. 20: 228зв.; Літопис УПА. Т. 10: 350). Серед достовірно встановлених учасників рейду: 1) Петро Мельник-“Хмара”, 2) Назарій Данилюк-“Перебийніс”, 3) Дмитро Білінчук-“Хмара”, 4) Іван Мельничук-“Галайда”, 5) Дмитро Ілюк-“Кичера”, 6) Іван Гаргат-“Липкевич”, 7) Іван Романюк-“Василь”, 8) Василь Кузів-“Базь”, 9) Іван Мельник-“Залізник”, 10) Василь Рабинюк-“Чех”, 11) Василь Гаргат-“Максим”, 12) Василь Білінчук-“Сибіряк”, 13) Іван Дебринюк-“Непорадний”, 14) Іван

Максим'юк-“Іваненко”, 15) Дмитро Довганюк-“Сокіл” та ін. (ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 108 (1954). Спр. 2. Т. 1: 285; Ф. 5. Спр. 67579. Т. 5: 183–184; Ф. 13. Спр. 372. Т. 47: 219; Манзуренко, Гуменюк, 2007: 35).

Розмірковуючи про завдання та ефективність рейдів, Петро Мельник-“Хмара” писав: “Ніхто із революціонерів сусідніх нам народів не був на нашій території з подібною місією. Натомість ми – були, і то були кількакратно на території всіх наших сусідів. Це, тобто наші рейди і наша роз’яснювальна робота серед сусідніх народів, не в малій мірі відкрило залізну занавісу і для багатьох народів світу. ... Йшли ми, щоб подати руку румунським революціонерам і повстанцям, щоб повідомити сусідів, що Україна далі бореться та закликає до спільної боротьби й їх” (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 398. Т. 20: 980).

За три дні перед рейдом група підпільників зустрілася із провідником Коломийського окружного проводу ОУН Г. Легким-“Борисом” та його охороною. Останній оглянув усю групу і всім, хто цього потребував, замінили взуття та одяг (ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67579. Т. 5: 176). У день виходу в рейд “Борис” знову зібрав його та окреслив учасників завдання.

Виконуючи поставлені завдання, П. Мельник-“Хмара” конспіративно підготував групу, віддрукував декілька тисяч листівок румунською мовою від українського підпілля до румунських селян, солдат і офіцерів (“Pentru celu ptg URA” (Для чого воює УПА) (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 41: 192), “Trani, muncitori’i intelectuali Romvni!” (Селяни, робітники та інтелігенти Румунії) (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 41: 223; Т. 44: 133), “Romvni!” (Румуни) (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 41: 224). Антирадянські листівки на території Румунії ніс кожний повстанець. Після цього група повстанців під командуванням П. Мельника-“Хмари” 17 червня 1949 р. із с. Космач Косівського р-ну Івано-Франківської обл. відбула у рейд. Маршрут виглядав так: смт. Верховина – гора Стіг – міста Вішев та Сигіт (кордон перейшли у ніч із 26 на 27 червня, тобто українською територією рухалися впродовж дев’яти днів). На території Румунії група перебувала два тижні, відтак уніч з 9 на 10 липня повернулася назад, перетнувши кордон. Територією УРСР до місця дислокації просувалися 17 днів. Завершився рейд 27 липня. Протяжність маршруту по прямій – майже 120 км, а, враховуючи рельєфність місцевості, – 150 км. (Манзуренко, Гуменюк, 2007: 19) Рейд розпочався в день, коли у горах був сильний туман (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 47: 215; Ф. 2-Н. Оп. 108 (1954). Спр. 2. Т. 1: 286). Уніч із 26 на 27 червня група “Хмари” перейшла держаний кордон на територію Румунії, а вже вранці зустрілася із румунськими чабанами, які випасали овець на полонині Герштул під горою Копилаш. Від них довідалися про чисельність (шість осіб) та маршрут руху прикордонних нарядів. Чабани поділилися із повстанцями їжею, розповіли про безпечні шляхи для дальшого руху (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 47: 216; Ф. 5. Спр. 67579. Т. 1: 95 – 99; Ф. 2. Оп. 99 (1954). Спр. 8. Т. 3: 244).

Пересування територією здійснювали вночі. На третій день маршруту Румунією рано-вранці група опинилася біля будинку інженера лісового господарства с. Поляна (повіт Марамуреш), якого і відвідали. Саме із ним налагодив співпрацю “Перебийніс”, коли ходив у розвідку на румунську територію влітку 1948 р. Після бесіди “Перебийноса” із інженером, останній відвів групу “Хмари” у ліс, а сам повернувся додому. Вранці до “Хмари” прийшов інженер із двома румунами. Вони принесли продукти і впродовж кількох годин розмовляли. На території Румунії рейдової групі вдалося відвідати такі села: Луг, Поляни, Кривий, Руский, Леордіна, Розавля, Красне, Суд, Вішев-Нижній і Васер, де Н. Данилюк-“Перебийніс” румунською мовою проводив мітинги із населенням (ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 108 (1954). Спр. 2. Т. 1: 284, 287, 289; Т. 3: 88–89; Оп. 99 (1954). Спр. 8. Т. 3: 243–244; Ф. 5. Спр. 67579. Т. 1: 101; Т. 5; Ф. 13. Спр. 372. Т. 47: 220). Населення приймало добре, надаючи допомогу продуктами харчування: “Населення, крім партійних

большевицьких вислужників, ставилося до нас дуже прихильно. Наша література здобула собі признання і популярність. Населення в Румунії живе дуже бідно, бо большевики пограбували його, як кажуть, до сорочки руками румунського агентурного уряду. Однак з нами поділялись останнім. До большевиків відносяться крайньо вороже і тільки чекають зміни, щоб виступити проти них” (ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 108 (1954). Спр. 2. Т. 1: 287, 289; Оп. 99 (1954). Спр. 8. Т. 3: 243–244; Ф. 13. Спр. 398. Т. 20: 984). Територією Румунії групу постійно супроводжував місцевий провідник (кілька разів змінювався), який добре знав місцевість; саме це допомагало уникати бойових контактів із силовими органами. Поява українських підпільників викликала широкий резонанс – радянські солдати спільно із румунською поліцією перевіряли підозрілих осіб у місті і на залізничній станції, у поїздах (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 47: 217; Ф. 5. Спр. 67579. Т. 5: 155, 171–172). П. Мельнику не вдалося сконстатувати із місцевими підпільниками, оскільки група румунських повстанців перейшла у Мармараські гори та мала повернутися через кілька тижнів. Рейдовики навіть мали на меті заглибитися у румунську територію і направитися у Мармароські гори для встановлення зв’язку із представниками тітовської Югославії. Однак активність румунських військових, які почали проводити облави, змусила змінити плани і повернутися назад на Станіславщину (ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 108 (1954). Спр. 2. Т. 1: 285, 286; Ф. 5. Спр. 67579. Т. 1: 95 – 100; Ф. 2. Оп. 99 (1954). Спр. 8. Т. 3: 244; Ф. 13. Спр. 372. Т. 47: 218; Т. 54: 255). На зворотному шляху рейдовики продовжували поширювати у населених пунктах і на пасовищах пропагандистські листівки. На території Румунії відділ перебував упродовж 14 днів, після чого, перейшовши кордон, прибув у Станіславську область.

Керівник рейдової групи П. Мельник робить загальний висновок, що румуни дуже прихильно зустрічали, допомагали харчами та інформацією про дислокацію прикордонних поліцейних і військових осередків. Під час рейду група розміщувалася у румунських селах, що давало змогу безперервно, при найменшій нагоді вести пропагандивно-роз’яснювальну роботу. Популярною формою цієї роботи стало скликання румунських селян, робітників та інтелігентів до окремих будинків на розмови, темами яких були питання визвольної боротьби проти СРСР та створення справжніх національних держав. Відтак учасники таких зустрічей ставали живими носіями ідей до найглибших румунських сіл. Паралельно у селах поширювали націоналістичні листівки та літературу (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 398. Т. 20: 981–982). Суттєвим уточненням та підтвердженням перебування рейдової групи у Румунії стали світлини із так званого Яворівського фотоархіву. До речі, фотографії, які дивом дійшли до наших днів, допомагають уявити особливості побуту під час повстанського рейду (Гуменюк, 2003. С. 159; Киричук, 2003: 143).

Навіть на завершальному етапі функціонування українського визвольного руху переходи оунівців до Румунії не припинилися. Зокрема, так про це писало 1 Управління МДБ СРСР. 30 квітня 1950 р. група із чотирьох оунівців, озброєних автоматами і одягнутих у військову форму, з’явилася у районі с. Ремета (повіт Марамуреш). Після уточнення у пастуха назви місцевості, група направилася до кордону СРСР. 5 травня у районі с. Янош (повіт Марамуреш) один оунівець зустрів місцеву мешканку, і розпитував її про мешканця с. Поляни повіту Марамуреш – Лобач Ігната, після чого вручив дві брошури “Більшовицька демократизація Європи” та “Хто такі бандерівці і за що вони борються” (ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 60 (1953). Спр. 3. Т. 3: 180).

20 жовтня 1951 р. Назарій Данилюк-“Перейбийніс” та Василь Рабинюк-“Чех” із Жаб’ївського району (тепер Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.) перейшли кордон на територію Румунії. Перехід здійснювали випробуваним каналом оунівського

зв'язку із закордонним центром ОУН у районі гори Стіг (у північно-східній частині масиву Свидівець, розташована в межах Рахівського р-ну Закарпатської обл., стик 87 і 31 прикордонних відділів) (ГДА СБУ. Ф. 11. Спр. 1434. Т. 4: 49). Кінцевою точкою рейду “Перебийноса” була територія Югославії, де він планував встановити зв'язок із американським посольством у Белграді та просити про переправлення до Канади в український комітет (ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 98. Спр. 1. Т. 3: 213; Оп. 99 (1954). Спр. 8. Т. 1: 143). Уніч на 31 жовтня 1951 р. під час спроби заарештувати силовими органами Румунської народної республіки “Перебийніс” загинув, а В. Рабинюк був заарештований, відтак переданий в СРСР і засуджений (ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 99 (1954). Спр. 8. Т. 1: 175; Т. 2: 196–197).

Підтверджує контакти українських та румунських підпільних структур у своїх зізнаннях від 21 травня 1946 р. ад'ютант крайового командира УНС О. Луцького, а відтак крайового командира УПА-Захід В. Сидора (07.1943–1944) Василь Чижевський. Вінзокрема стверджує, що відділи УПА, які діяли на Буковині у 1944–1945 рр., встановили зв'язок із румунськими підпільними збройними відділами, які навіть деякий час перебували на території Буковини (ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 33286фп: 264).

Для підтримки зв'язків із Проводом ОУН на українських землях із Румунії у Карпатський край ОУН відправлялися делегації. Так, у жовтні 1945 р. із Бухареста на територію України прибули чотири кур'єри від осередку ОУН у Румунії (про прибуття 6 жовтня 1945 р. радянські силові органи повідомив агент Микола Труфін-“Огонь”). Два кур'єри попрямували до Львова, а два – Степан і Григорій Корбашевські (батько і син) – прибули на Буковину. Після спілкування із кур'єрами “Сталь” призначив Олега Гаджу-“Вадима” і чотового Миколу Труфіна-“Наливайка” у рейд за кордон (кінцеве місце призначення – центральний пункт зв'язку у м. Кимпулунг Арджешського повіту). Мета – практичне налагодження та організація пункту зв'язку закордонної місії із підпіллям на території України. Початково вихід у рейд на територію Румунії запланували на 14 жовтня 1945 р. Зі слів С. і Г. Корбашевських, ОУН у Румунії співпрацювала із низкою політичних партій, а керівниками ОУН були Дмитро Гирюк-“Орел” і Михайло Колотило-“Кобзар”. Довідавшись про це, радянські силовики сформули завдання агенту М. Труфіну: 1) ближче познайомитися із особами, які мали іти за кордон; 2) довідатися місце переходу кордону; 3) визначити пункт зв'язку із силовиками на території Буковини; 4) повідомити адресу у Румунії м. Кимпулунг Арджешського повіту. Через необхідність повного екіпірування відрядження кур'єрів затягнулося (ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-13422. Т. 4: 78).

26 листопада агент “Огонь” (Микола Труфін-“Наливайко”) разом із Олегом Гаджою-“Вадимом” мали йти в Румунію, але через появу наказу наркома внутрішніх справ УРСР (07.1943–01.1946) Василя Рясного (про явку із повинною) “Вадим” висловив бажання легалізуватися. Ця інформація позитивно сприйнялася радянськими силовиками, позаяк розширювалися можливості його використання за кордоном. Перед кур'єрами, які йшли до Румунії, ставили такі основні завдання: 1) встановити зв'язок із колишнім членом ОУН Михайлом Колотилом-“Кобзарем”, Дмитром Гирюком-“Орлом” та ін. 2) з'ясувати становище ОУН у Румунії; 3) підрахувати чисельність політичних партій, їхню структуру, форми діяльності, ставлення до ОУН; 4) вивчити позицію офіційного уряду щодо ОУН; 5) встановити зв'язок ОУН із легіонерами; 6) закупити у Румунії друкарську машинку, папір і фарби для ротатора; 7) інформувати керівництво ОУН на території Румунії про масштаби діяльності ОУН на Буковині. Повернення групи планувалося до 15 січня 1946 р. Однак кур'єрів так і не відправили, а силовики направили агента Миколу Труфіна-“Огонь” на розробку зв'язків ОУН у Вижницькому районі.

Переходи на терени Карпатського краю стають інтенсивнішими, особливо у зв'язку із проведенням акції "Вісла". Так, у своєму дослідженні О. Іщук та Н. Ніколаєва, посилаючись на довідку управління 2-Н МДБ УРСР (листопад 1948 р.), наводять дані, що впродовж 1947–1948 рр. відбулося 103 нелегальні перетини кордону СРСР з території Польщі (517 осіб), Чехословаччини (вісім осіб), Угорщини (чотири особи), Румунії (11 осіб), загалом пройшли 540 осіб (у 1947 р. 83 – випадки – 510 осіб, у 1948 р. – 20 випадків – 30 осіб) (Іщук, Ніколаєва, 2010: 57). 3-поміж цих осіб було не менше 30 боївків ОУН і УПА чисельністю приблизно 435 осіб, підпільників ОУН (кур'єрів та емісарів) – 66 осіб, польських підпільників – чотири особи, агентів іноземних розвідок – 14 осіб, інших – 21 особа. Органами МДБ УРСР було вбито або затримано 191 особу, яка нелегально пере-йшла кордон. З них: 130 стрільців УПА, 34 оунівці, два польські підпільники, 10 агентів іноземних розвідок, інших – 15 (Іщук, Ніколаєва, 2010: 58). У 1946–1948 рр. із-за кордону (на 1 листопада 1948 р.) перейшов 41 кур'єр ОУН, із них: в 1946 р. – два; 1947 р. – 32; 1948 р. – сім. Із числа 41 перекинутого: а) вбито у 1947 р. – два; б) заарештовано 35 із них (в 1946 р. – 1, 1947 – 16, 1948 р. – 18); в) розроблялося – чотири (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 42: 347; Т. 77: 45).

Таким чином, упродовж 1940 – початку 1950-х рр. відбувалися інтенсивні спроби налагодити контакти між українськими та румунськими підпільними структурами. Звісно, що не усі домовленості та поставлені завдання вдалося повною мірою реалізувати, але і це довело практичну результативність і навіть часткова реалізованість запланованого дає підставу стверджувати про важливість румунського напряму діяльності Карпатського краю ОУН. На сьогоднішній день вдалося виявити понад десять переходів (із поверненням назад) оунівців на територію Румунії та декілька переходів (із поверненням назад) членів оунівських структур із Румунії на українські землі. Хоча нам й невідомо про факти спільної боротьби українських та румунських антикомуністичних структур (правда, мав місце факт індивідуальної участі: у підпіллі Карпатського краю діяло декілька румун), але сам факт перемовин, домовленостей, обмін матеріальними, продуктовими цінностями, інформацією, засвідчило взаємне визнання та розуміння необхідності спільної боротьби. При цьому наголосимо, що попри усі складнощі український визвольний рух зумів спростувати міфи, створені радянською ідеологічно-пропагандистською машиною, донести до населення сусідніх держав (Румунії) необхідність, а головне – можливість, серйозного спротиву, і багаторічна діяльність українського націоналістичного підпілля стала яскравим підтвердженням цього. Саме це, на нашу думку, і стало поштовхом для розгортання Руху Опору радянській тоталітарній системі у країнах Центрально-Східної Європи.

Література:

- АУСБУ ЧО – Архів управління Служби безпеки України у Чернівецькій області.
ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
Гуменюк, 2003 – Гуменюк В. Фотограф УПА "Липкевич" // Український визвольний рух. Львів: Видавництво "Мс", 2003. Збірник 1. С. 159–164.
Іщук, Ніколаєва, 2010 – Іщук О., Ніколаєва Н. Кур'єрський зв'язок між закордонними частинами ОУН та підпіллям ОУН і УПА в Україні в 1944–1955 роках // Воєнна історія. 2010. № 1 (49). С. 54–69.
Киричук, 2003 – Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів: Добра справа, 2003. 464 с.
Літопис УПА, 2007 – Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 10: Життя і боротьба генерала "Тараса Чупринки" (1907–1950). Документи і матеріали / [упоряд. Сергій Богунов, Віктор Даниленко, Анатолій Кентій, Сергій Кокін, Володимир Лозицький, Микола Посівнич]. Київ; Торонто: [б.в.], 2007. 832 с.
Манзуренко, Гуменюк, 2007 – Манзуренко В., Гуменюк В. Рейд УПА в Румунію 1949 р. Львів-Рівне: Бібліотека журналу "Однострій", 2007. 56 с.
Ткаченко, 2000 – Ткаченко С. Повстанческая армия: (тактика борьбы) / [под общ. ред. А. Е. Тараса] / Минск: Харвест; М.: АСТ, 2000. 512 с.

Хмель, 1959 – *Хмель С. Ф.* Українська партизанка. [Б.м.]: Видання Закордонних частин ОУН, 1959. 274 с.

ЦДІАЛ – Центральний державний історичний архів України, м. Львів.

Шанковський, 1996 – *Шанковський Л.* Українська Повстанча Армія // Історія українського війська (1917–1995) [упоряд. Ярослав Дашкевич]. Львів: Видавництво “Світ”, 1996. С. 482–695.

References:

HDASBU – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [SSA SSU – Sectoral State Archive of Security Service of Ukraine]. [in Russian].

Kyrychuk, 2003 – *Kyrychuk Yu.* Ukrainskyi natsionalnyi rukh 40-50-kh rokiv XX stolittia: ideolohiia ta praktyka [Ukrainian Nationalist Movement of 1940s-1950s: Ideology and Practice]. Lviv: Dobra sprava, 2003. 464 s. [in Ukrainian].

AUSBUCHO – Arkhiv upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy u Chernivetskii oblasti [ASSU CHR – Archive of the Security Service of Ukraine in Chernivtsi region]. [in Russian].

Humeniuk, 2003 – *Humeniuk V.* Fotohraf UPA “Lypkevych” [Photographer UPA “Lipkevich”] // Ukrainskyi vyzvolnyi rukh. Lviv: Vydavnytstvo “Ms”, 2003. Zbirnyk 1. S. 159–164. [in Ukrainian].

Ishchuk, Nikolaieva, 2010 – *Ishchuk O., Nikolaieva N.* Kurierskyi zviazok mizh zakordonnykh chastynami OUN ta pidpilliam OUN i UPA v Ukraini v 1944–1955 rokakh [Courier communication between foreign OUN units and the OUN and UPA underground in Ukraine in 1944–1955] // Voienna istoriia. 2010. № 1 (49). S. 54–69. [in Ukrainian].

Litopys UPA, 2007 – *Litopys Ukrainskoi Povstanskoi Armii.* Nova seriia. T. 10: Zhyttia i borotba henerala “Tarasa Chuprynky” (1907–1950). Dokumenty i materialy [Chronicle of the Ukrainian Insurgent Army. New series. Vol. 10: Life and Struggle of General “Taras Chuprynka” (1907-1950). Documents and materials] / [uporiad. Serhii Bohunov, Viktor Danylenko, Anatolii Kentii, Serhii Kokin, Volodymyr Lozytskyi, Mykola Posivnych]. Kyiv; Toronto: [b.v.], 2007. 832 s. [in Russian].

Manzurenko, Humeniuk, 2007 – *Manzurenko V., Humeniuk V.* Reid UPA v Rumuniiu 1949 r. [UPA raid on Romania in 1949]. Lviv-Rivne: Biblioteka zhurnalu “Odnostrii”, 2007. 56 s. [in Ukrainian].

Tkachenko, 2000 – *Tkachenko S.* Povstancheskaia armia: (taktikaborby) [Insurgent Army: (fighting tactics)] / [pod obshch. red. A. E. Tarasa] / Mynsk: Kharvest; M.: AST, 2000. 512 s. [in Russian].

Khmel, 1959 – *Khmel S. F.* Ukrainska partyzanka [Ukrainian partisan]. [Б.м.]: Vydannia Zakordonnykh chastyn OUN, 1959. 274 s. [in Ukrainian].

TsDIAL – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv [CSHAUL – Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv]. [in Ukrainian].

Shankovskyi, 1996 – *Shankovskyi L.* Ukrainska Povstancha Armia [Ukrainian Insurgent Army] // Istoriiia ukrainskoho viiska (1917–1995) [uporiad. Yaroslav Dashkevych]. Lviv: Vydavnytstvo “Svit”, 1996. S. 482–695. [in Ukrainian].

WORLD HISTORY / ВСЕСВІТНЯ ІСТОРИЯDOI: doi.org/10.21272/shaj.2021.i37.p.42**МАІІАS. LYSENKO**

O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv (Ukraine)

**AGRICULTURAL SOCIETIES AND THE MINISTRY OF AGRICULTURE OF THE
RUSSIAN EMPIRE: DEPENDENCE OR COOPERATION
(second half of XIX – early XX centuries)**

Abstract. *The article analyses the relations of the Ministry of Agriculture of the Russian Empire with agricultural societies of the Ukrainian provinces in the second half of the 19th – early 20th centuries. The structural reorganizations of the Ministry of Agriculture and the Department of Agriculture, to which agricultural societies were directly subordinated, are clarified.*

Since the establishment of the Ministry of State Property, it was believed that agriculture could not be managed and had to be influenced by indirect methods. In our view, this position of the authorities to some extent prepared the ground for the spread of public associations that focused their activities on the agricultural sector. In our opinion, a certain change in the attitude of the Ministry of Agriculture to agricultural societies took place in the 1880s. In order to increase the efficiency of provincial work, the agricultural department decided to use agricultural societies more actively, not only for educational purposes but also for representative ones, informing etc.

During the studied period, the status of public associations was discussed by both city officials and local public. In fact, agricultural societies of the second half of the 19th century were intermediaries between government agencies and agricultural population of the Ukrainian provinces. At the turn of the 19th – 20th centuries the situation changed. We emphasize the quantitative increase of peasant agricultural societies, in particular, associated with the reforms of P.A. Stolypin. Public organizations were engaged not only in cultural work, but also in production and marketing, which became a new area of their activity.

Agricultural societies were characterised by a high degree of loyalty to the existing political system. Belief in the power of the state and in the possibility of attracting state support to solve their problems was an integral part of the public views of their members. Therefore, it was quite natural for the leaders of agricultural societies to establish constructive relations with local authorities. Officials were often honorary members of agricultural societies, and their initiatives received organizational and financial assistance from government agencies. The beginning of the First World War testified to the continuation of relations in the changed conditions. However, in our opinion, their public service was gradually transformed into public duty.

The article concludes that the credo of agricultural societies was to find the middle ground, an alternative to bureaucratic and revolutionary methods of solving the agrarian problem. Therefore, even in periods of growing political confrontation in society, the contradictions of these organisations with the government were not fundamental or protracted.

Keywords: *Russian Empire, Ukrainian provinces, agriculture, agrarian societies, public organizations, modernization.*

Citation. Lysenko M.S. Agricultural societies and the Ministry of agriculture of the Russian Empire: dependence or cooperation (second half of XIX – early XX centuries). *Sumskyi istoryko-arkhivnyy zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXVII. 2021. Pp. 42-57. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2021.i37.p.42

ЛИСЕНКО М. С.

Харківський національний університет міського господарства імені О.М. Бекетова (Україна)

**СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ТОВАРИСТВА ТА МІНІСТЕРСТВО
ЗЕМЛЕРОБСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ЗАЛЕЖНІСТЬ ЧИ СПІВПРАЦЯ
(друга половина XIX – початок XX ст.)**

Анотація. У статті аналізуються відносини Міністерства землеробства Російської імперії з сільськогосподарськими товариствами українських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст. Вважаємо, що співпраця з сільськогосподарськими товариствами перетворилася на важливий елемент роботи Департаменту землеробства.

Доведено, що у післяреформений період становлення сільськогосподарських товариств проходив під знаком державного протекціонізму. У той же час громадські організації мали служити “загальній користі”. На нашу думку, певна зміна у відношенні Міністерства землеробства до сільськогосподарських товариств відбулася в 1880-х роках.

Фактично сільськогосподарські товариства другої половини XIX ст. були посередниками між урядовими структурами і землеробським населенням українських губерній. На рубежі XIX–XX ст. ситуація змінилася. Підкреслюємо кількісне збільшення селянських сільськогосподарських товариств, зокрема, пов’язане з реформами П.А. Столипіна. Громадські організації займалися не тільки культурницькою роботою, а й виробничо-збутовою, що стало новою сферою їх діяльності.

Початок Першої світової війни свідчив про продовження відносин в умовах, що змінилися. Однак, на нашу думку, їх суспільне служіння поступово трансформувалося в державний обов’язок. Представники сільськогосподарських товариств сподівалися, що їх лояльність і допомога державі під час війни будуть враховані у майбутньому.

У статті зроблено висновок, що кредо сільськогосподарських товариств полягало у пошуку середнього шляху, альтернативного бюрократичному і революційному методам вирішення аграрної проблеми. Тому навіть в періоди зростання в суспільстві політичного протистояння протиріччя даних організацій з владою не носили принципового і затяжного характеру.

Ключові слова: Російська імперія, українські губернії, сільське господарство, аграрні товариства, громадські організації, модернізація.

Цитування. Лисенко М.С. Сільськогосподарські товариства та Міністерство землеробства Російської імперії: залежність чи співпраця (друга половина XIX – початок XX ст.) // Сумський історико-архівний журнал. №XXXVII. 2021. С. 42-57. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2021.i37.p.42

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Російській імперії формувалася розгалужена система державних і громадських товариств, інших організацій та установ, що працювали в соціально-економічній, культурній, благодійницькій сферах. Поважне місце серед них займали сільськогосподарські товариства. Діячі сільськогосподарських товариств брали участь в обговоренні гострих нагальних проблем розвитку модернізаційних процесів, визначення шляхів і способів роботи громадських асоціацій із державою, земствами, іншими інституціями, покликаними не лише піднести сільськогосподарське виробництво, а й змінити психологію людей, вплинути на усі сфери суспільного життя.

Досліджувана тема отримала певний розвиток в історичній науці. Дореволюційний період історіографії з означеної теми охоплює низку праць різної тематики. Це, зокрема, загальні роботи з історії реформ в Росії (Велика реформа, 1911) та окремих місцевостей українських губерній (Багалеї, Миллер, 2004: 973). Наприкінці XIX – на початку XX ст.

публікувалися ґрунтовні огляди діяльності установ державної влади, відповідальних за розвиток сільського господарства імперії. Для них характерне висвітлення подій з офіційного погляду (Историческое обозрение, 1888; ГУЗиЗ, 1913: 296; Сельскохозяйственное ведомство, 1914: 474). До іншої категорії робіт відносимо публікації Департаменту землеробства Міністерства землеробства, що знайомили з заходами уряду в галузі сільського господарства і паралельно підводили підсумки діяльності сільськогосподарських товариств в реформуванні аграрної сфери (Всемирная Колумбова выставка, 1893: 647).

Для розуміння державної політики в суспільному секторі показовими є книги, авторство яких належить представникам вищої бюрократії О.С. Єрмолову, В.І. Вешнякову, В.В. Черняєву, О.Г. Щербатову. Ґрунтовно описуючи розвиток аграрної справи в імперії на тлі загальноєвропейського досвіду, вони торкалися, зокрема, деяких стратегічних аспектів у роботі аграрних товариств (Ермоллов, 1906: 291; Вешняков, 1866: 787; Черняев, 1881: 46; Щербатов, 1898: 12).

Особливе місце серед таких праць посіла публікація завідувача довідково-видавничим бюро Департаменту землеробства В.В. Морачевського, який на основі значного кола джерел намагався проаналізувати діяльність товариств, зокрема, аграрних, показати її значущість і ефективність. Проте він не вивчав їх громадську роботу (Агрономическая помощь, 1914: 653).

Історіографія власне сільськогосподарських товариств налічує тривалу історію. Традиція їхнього вивчення стала закладатися паралельно з виникненням цих товариств у Російській імперії. До 1917 р. була опублікована низка оглядів з історії сільськогосподарських товариств.

Важливу групу літератури складають огляди діяльності сільськогосподарських товариств українських губерній за певний період часу, що часто були присвячені ювілеям цих добровільних асоціацій, серед яких, зокрема, потрібно виділити історію Імператорського товариства сільського господарства Півдня Росії, Полтавського, Київського та деяких інших.

Отже, з'являються дослідження про сільськогосподарські товариства, що мали науково-популярний характер. Основна мета таких книг полягала в популяризації сільськогосподарських організацій і їхніх раціоналізаторських ініціатив. Сільськогосподарські товариства підтримували заходи держави в аграрній сфері. Вони займалися вирішенням однієї з головних проблем раціоналізації – синтезом західноєвропейських інновацій із національними традиціями господарювання, сприяли модернізації суспільства.

У радянській період видавалися праці, автори яких досліджували важливі питання історії Російської імперії. Проблемою модернізації суспільного та соціально-економічного життя Російської імперії займалася Т.Д. Крупіна (Крупина, 1971). Вона надала порівняльну характеристику розвитку Росії та країн Західної Європи. Важливі наукові завдання з історії держави початку ХХ ст. з'ясовані в монографії Т.М. Китаніної (Китанина, 1985: 292). Нове бачення процесу модернізації запропоновано у роботі Н. Ейдельмана. Він розумів просвітництво ширше, ніж освіченість. На його думку, це і розвиток міст, шляхів сполучення і заснування вільних установ, іншими словами, – рівень розвитку (Эйдельман, 1989: 176). Н. Ейдельман вперше в літературі підкреслив, що всі реформи в Російській імперії ініціювалися та проводилися «згори», існувала значна дистанція між елітою та масами.

Особливе значення в радянській історіографії проблеми мали роботи А.Д. Степанського, що вийшли в 1970-х – на початку 1980-х років. Автор розглядав сільськогосподарські товариства як добровільну асоціацію імператорської Росії. Він вперше в радянській історичній науці класифікував і оцінив діяльність сільськогосподарських

товариств (Степанский, 1977: 96; Степанский, 1980: 90; Степанский, 1987: 86; Степанский, 1982: 92). Він писав, що “буржуазно-поміщицькі” організації поділялись на представницькі (куди входили тільки власники) та сприяння. А.Д. Степанський відносив сільськогосподарські товариства до представницьких.

Після 1991 р. розпочався новітній етап дослідження суспільства Російської імперії, його становлення та вплив на розвиток як імперії в цілому, так і окремих регіонів.

Найзначнішим явищем стала поява низки праць Б.М. Миронова. Він зосередив взаємодію держави на суспільстві в Російській імперії, починаючи з кінці XVIII ст. до революції 1917 р., подав оригінальне судження про ментальні, соціально-психологічні типи окремих груп населення, особливості виникнення і функціонування громадських організацій (Миронов, 1999; Миронов, 2008).

Праці українських істориків В.В. Кравченка (Кравченко, 2011: 544), Д.М. Чорного (Чорний, 2007: 301), О.П. Рєєнта (Рєєнт, 2003: 340) демонструють ґрунтовні досягнення у висвітленні економічних, урбаністичних і націотворчих процесів в українських губерніях імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Деякі роботи безпосередньо висвітлюють суспільні відносини та функціонування громадських організацій України. Серед них потрібно виділити монографії З.В. Священко (Священко, 2012:343), І.О. Шандри (Шандра, 2016: 316), Н.М. Кушлакової (Кушлакова, 2016: 588).

Сучасні російські дослідники також вивчають діяльність сільськогосподарських товариств Російської імперії у XIX – на початку XX ст. Наприклад, публікації 1990 – 2000-х років стосувалися або окремого сільськогосподарського товариства, або галузевих товариств імперії чи її окремого регіону. Опубліковані наукові розвідки А.А. Курьонішева (Куреньшев, 2012: 203), С.А. Козлова про Московське сільськогосподарське товариство (Козлов, 1996), В.В. Свиридова (Свиридов, 2006: 219) – про аграрні об’єднання Тамбовської губернії.

У другій половині 1990-х років – на початку XXI ст. у зв’язку з підвищенням інтересу дослідників до процесів формування в Росії основ громадянського суспільства і правової держави, з’явилися наукові дослідження, що розглядають історію дореволюційних громадських організацій. Особливо тут варто відзначити низку змістовних робіт А.С. Туманової, присвячених діяльності громадських організацій імперської Росії, урядовій політиці стосовно них (Туманова, 2002: 487).

Статті і монографія російської дослідниці О. Єліної привертають увагу оригінальними підходами до висвітлення проблеми (Єліна, 2012; Єліна 1998).

Вчені діаспори і далекого зарубіжжя вивчають загальні процеси історії Російської імперії (Пайпс, 1993: 420). Наприклад, американський історик Р. Пайпс подав нове бачення проблеми формування російської державності, її головних засад, а також специфіки суспільно-політичних процесів Російської імперії порівняно з Західною Європою.

Історіографічний аналіз літератури за темою дослідження показав, що опубліковані праці фрагментарно й недостатньо комплексно розкривають основні аспекти діяльності сільськогосподарських товариств українських губерній Російської імперії. Поза увагою дослідників залишилися такі питання, як відносини діячів сільськогосподарських товариств із владними інституціями.

У статті використані різні типи джерел. Основою дослідження є документи архівів. Автором опрацьовані архівні фонди декількох установ. Значною інформативністю і фактологічним матеріалом відрізняються документи, що зберігаються в Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі (РГИА). Нами були вивчені матеріали Центрального державного історичного архіву України (Київ), обласні архіви України (Харківський, Одеський, Запорізький і Житомирський) та фонди інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського в Києві.

Важливими для роботи автора є законодавчі акти, збірники документів і статистичні. Опрацьована друкована продукція самих сільськогосподарських товариств: журнали загальних зборів і звіти, “Записки” і “Труды” тощо. Доречним є використання центральної і місцевої преси, зокрема “Южнорусской сельскохозяйственной газеты” (Журнал общих собраний, 1891:144; Отчет о деятельности, 1916: 106).

Автором статті були використані матеріали з’їздів землевласників (IV съезд, 1875: 684), документи про проведення виставок, ярмарків та конкурсів, зокрема ілюстровані альбоми та каталоги. Цінними стали рекламна інформація, описи зразкових маєтків, візуальні джерела. Інформативними джерелами є адрес-календарі (Адрес-календарь, 1902: 240). Потрібні відомості зберігаються у списках і довідниках сільськогосподарських товариств країни, опублікованих довідково-статистичним відділом Департаменту землеробства. Комплексну інформацію несуть у собі енциклопедії та інтернет-ресурси. Отже, джерельна база достатня для дослідження.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1860-х років до 1917 р., а територіальні межі – українські губернії Російської імперії досліджуваного періоду.

Метою публікації є аналіз взаємовідносин між Департаментом землеробства Міністерства землеробства та сільськогосподарськими товариствами та їх характеристика.

“...наші центральні відомства знають про суспільне життя провінції майже стільки ж, скільки іноземці доброго старого часу, які уявляли, що у нас по вулицях ходять білі ведмеді, що чай ми п’ємо під розлогою журавлиною і їздимо в екіпажах власного винаходу під назвою “тройка” (N, 1909). Так характеризував автор вступної статті в «Южнорусской сельскохозяйственной газете» стан, в якому перебували взаємини уряду з громадськими організаціями в провінції в 1909 р. Можна зробити поправку на те, що публіцисти і в ті часи, і сьогодні схильні надто загострювати свої тези. Адже історія сільськогосподарських товариств українських губерній свідчить, що саме в Харкові, Полтаві, Одесі було багато зроблено для започаткування нових засад діяльності сільськогосподарських товариств, які згодом були взяті владою імперії “на озброєння”.

Підпорядковувалися сільськогосподарські товариства Департаменту землеробства Міністерства землеробства, яке опікувалося справами розвитку сільського господарства. Проте поступові зміни в царині діяльності останнім, його переформатування, очевидно, позначилися на відносинах між урядом і сільськогосподарськими товариствами.

У 1837–1894 рр. цими справами займалося Міністерство державного майна (МДМ), що постало з відомства управління державними селянами. Після селянської реформи 1861 р. МДМ втратило значну частину своїх колишніх функцій, що спричинило і зміну його структури. Саме в цей час на перший план виділилися такі, спочатку другорядні функції міністерства, як заохочення сільського господарства, поширення сільськогосподарських знань, опікування сільськогосподарськими товариствами, а також завідування державними лісами і надрами. Саме такі функції створювали можливість координувати діяльність міністерства з громадськими організаціями, спонукали до взаємодії між урядом та місцевими діячами.

Наступна реорганізація сільськогосподарського відомства була прискорена голодом 1891 р. У 1894 р. було створено оновлене Міністерство землеробства і державного майна (МЗіДМ). Нове відомство прагнуло активно включатися в процес реформування економіки Російської імперії. Проте об’єктивні складності, що виражалися у відсутності коштів для фінансування підтримки розвитку сільського господарства, зумовили відносно низьку ефективність міністерства з упорядкування земельних відносин на селі. Однак сільськогосподарське відомство зберегло стабільні і довірчі відносини з аграрними громадськими товариствами.

Необхідність проведення столипінської реформи спричинила докорінну реорганізацію відомства. У результаті на перший план вийшло землевпорядкування селян, але водночас нове відомство було дещо знижено в статусі, отримавши назву Головного управління землеустрою та землеробства (ГУЗіЗ) у 1905 р. Однак роль ГУЗіЗ (і, відповідно, його голови) як в уряді, так і в державній політиці в цілому залишалася однією з провідних. Не випадково на чолі цього відомства протягом тривалого часу перебував такий видатний державний діяч, як О.В. Кривошеїн. Перейменування ГУЗіЗ в Міністерство землеробства в 1915 р. лише на перший погляд мало формальний характер. Але цей крок віддзеркалював зміни модернізаційного характеру, які було закріплено в структурі і назвах органів влади імперії. До таких зрушень був причетний досвід взаємодії відомства із громадськими організаціями сільськогосподарського спрямування на місцях. Кожне перетворення відомства спричинювало певні зміни структури його підрозділів (департаментів), серед яких врешті-решт постало відділення, що відповідало за співпрацю з сільськогосподарськими товариствами.

Департамент землеробства (у 1837–1845 рр. – третій департамент) МДМ був створений для завідування установами та заходами, призначеними для поширення відомостей про сільське господарство та покращення його стану, управління корпусом лісничих, корпусом цивільних топографів і керівництвом виробництва кадастру. Саме йому підпорядковувалися сільськогосподарські товариства, які він значною мірою фінансував.

Департамент декілька разів змінював не лише назви – Департамент сільського господарства (1845–1866 рр.); Департамент землеробства і сільської промисловості (1866–1894 рр.); Департамент землеробства (1894–1918 рр.), але й кількість відділень: п'ять (з 1845 р.), шість (з 1881 р.), п'ять (з 1894 р.).

Із 1915 р. департамент складався з 15 відділень, з яких два були безпосередньо орієнтовані на співпрацю з сільськогосподарськими товариствами. Зокрема, перше адміністративне відділення завідувало місцевими органами департаменту, сільськогосподарськими товариствами та заходами щодо безпосередньої агрономічної допомоги в заселених районах; друге адміністративне – організацією сільськогосподарських з'їздів, виставок, субсидуванням сільськогосподарських товариств, нагородженням за заслуги з сільського господарства і преміюванням господарств, а також боротьбою з сільськогосподарськими шкідниками. Департамент землеробства був скасований у ході реорганізації центрального управління сільським господарством у межах більшовицьких перетворень та заснування Наркомзему в 1918 році.

Отже, як бачимо, співпраця з сільськогосподарськими товариствами перетворилася на важливий елемент роботи Департаменту землеробства.

З моменту виникнення Міністерства державних маєтностей (1837 р.) уряд став дотримуватися більш певних поглядів щодо способів сприяння розвитку сільського господарства. При цьому основним положенням вважалося те, що “сільське господарство, по суті своїй, не може бути предметом управління і що на розвиток його варто впливати лише непрямым шляхом – поширенням корисних відомостей з сільського господарства, підтримкою спеціальних приватних підприємств і усуненням перешкод, які гальмують розвиток сільськогосподарської промисловості” (Всемирная Колумбова, 1893: 621). Громадськими організаціями, покликаними покращувати стан сільського господарства, стали сільськогосподарські товариства. На наш погляд, така позиція влади до певної міри підготувала ґрунт для поширення громадських асоціацій, що спрямовували свою діяльність на аграрну сферу.

Після 1861 р. запит на громадську ініціативу збільшився, хоча кількісне зростання сільськогосподарських товариств не можна назвати швидким. Коло обов'язків сільськогосподарських товариств розширилося у зв'язку із реформами, що проводилися

у суспільному та соціально-економічному житті Російської імперії. В 1860–1870-ті роки Міністерство землеробства працювало з губернськими сільськогосподарськими товариствами українського регіону, а також філіями центральних об'єднань. Процес становлення сільськогосподарських товариств проходив під знаком державного протекціонізму. У той же час громадські організації мали служити «загальній користі».

Певна зміна у відношенні Міністерства землеробства до сільськогосподарських товариств відбулася в 1880-х роках. Вона обумовлювалася внутрішніми і зовнішніми чинниками – в першу чергу світовою аграрною кризою. Для підвищення ефективності роботи на місцях сільськогосподарське відомство вирішило активніше використовувати сільськогосподарські товариства, не тільки як організації, що займаються просвітництвом, а виконують інформативну, представницьку та інші функції. Розуміючи їх роль передусім як громадських товариств, Міністерство землеробства вважало їх своєю опорою в регіонах.

У 1880-х роках в уряді проходили дискусії, існувала пропозиція зробити сільськогосподарські товариства частиною державного апарату, а саме – місцевими органами Міністерства землеробства. Ось як подавало позицію влади видання “Всемирная Колумбова выставка 1893 года в Чикаго. Сельское и лесное хозяйство России”: “Сільськогосподарські товариства служать ланкою між урядом і сільськими господарями. Вони – виконавці деяких адміністративних заходів на місцях” (Всемирная Колумбова, 1893: 622). Але ця ідея не була реалізована. Проти неї виступив міністр землеробства О.С. Ермолов та земства. Земства не хотіли, щоб сільськогосподарські товариства перетворили на місцеві органи Міністерства землеробства. На думку дослідника А.Д. Степанського, вони не бажали мати в сільськогосподарських товариствах собі конкурентів (Степанский, 1977: 96).

Аграрні громадські організації дуже часто де-факто були “радниками уряду” у сільськогосподарських справах. У 1881 р. було оприлюднено висловлювання міністра державних маєтностей М. П. Ігнат'єва, що сільськогосподарські товариства “не будуть залишені без уваги і ми завжди готові сприяти їхній корисній діяльності” (РДІА. Ф.398. Оп.75. Спр.14: 63в.). Однак, діяльність всіх громадських організацій, у тому числі й аграрних, підлягала контролю. Так, клопотання Київського сільськогосподарського товариства щодо розширення території своєї діяльності на Волинську та Подільську губернії було відхилено у зв'язку з високою часткою польського населення в цих губерніях (РДІА. Ф.398. Оп.77. Спр.10: 228). Та неможна визначити й інший мотив такої позиції влади імперії, яка боялася створення будь-яких широких об'єднань громадян, здатних конкурувати з нею.

Фактично сільськогосподарські товариства другої половини ХІХ ст. були посередниками між урядовими структурами і землеробським населенням українських губерній. Причина таких відносин нам бачиться перш все в лояльності сільськогосподарських товариств владі, їх умінню взаємовигідно співпрацювати, розуміти ситуацію і йти на компроміси. Вірогідно, що чиновники чітко відрізняли ці організації від інших (кооперативних, ощадно-позичкових тощо). З поточної документації урядових структур, звітності, протоколів різноманітних нарад і з'їздів видно, що для чиновників на першому місці залишалася суспільна ініціатива, ентузіазм і професіоналізм представників сільськогосподарських товариств. Можна сказати, що влада і громадськість йшли назустріч один одному, а перша вимушено дозволяла сільськогосподарським товариствам бути виразниками місцевих інтересів.

На рубежі ХІХ–ХХ ст. ситуація змінилася. Відбулося кількісне збільшення селянських сільськогосподарських товариств, зокрема, пов'язане з реформами П.А. Столипіна. Громадські організації займалися не тільки культурницькою роботою, а й виробничо-

збутовою. З цього приводу доречно навести висловлювання міністра землеробства і державних маєностей О.С. Єрмолова. У своєму зверненні до предводителів дворянства перед введенням “Нормального статуту” (21 липня 1898 р.) він так сказав про значення даних організацій: “Сільськогосподарські товариства покликані до служіння для “загальної користі”. Перші сільськогосподарські товариства виникли в іншій обстановці. Зараз важливо не тільки створення сільськогосподарських цінностей, а й прибуток” (Список, 1909: VII–VIII). Отже, набувала актуальності така функція сільськогосподарських товариств як виробничо-збутова.

Представники сільськогосподарських товариств були включені до складу губернських і повітових комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості, утворених в 1902 р. в рамках Особливої наради С.Ю. Вітте. Діяльність сільськогосподарських товариств в рамках наради отримала позитивну оцінку держави (Священко, 2012: 343).

У 1902 р. Департаментом землеробства було запропоновано не тільки координувати, а й об'єднати діяльність сільськогосподарських товариств в загальноросійському масштабі. Через рік цей проєкт розглядався в Сільськогосподарській раді. Однак він не був реалізований через ускладнення у зовнішньому і внутрішньому житті країни (Агрономическая помощь, 1914: 237–238). Ще раз дану проблему піднімали Київське і Подільське сільськогосподарські товариства вже в роки Першої світової війни, але об'єднання не дозволили з інших міркувань. “Не на часі”. Тим не менше запит на об'єднання діяльності сільськогосподарських товариств в межах не тільки українських губерній, а й усієї країни, був незаперечним викликом часу як збоку центральних державних інституцій, та і знизу, з місцевих осередків.

У досліджуваній період сільськогосподарські товариства суттєво сприяли Міністерству землеробства у поточній роботі. Для збирання важливих сільськогосподарських відомостей Департамент землеробства за прикладом США звертався безпосередньо до сільських господарів. П'ять разів на рік вони доставляли відомості про врожай хлібів і трав, стан скотарства, ціни на робочі руки і сільськогосподарські товари, про зміни в польових культурах та інше. Періодично розсилалися опитувальні листи своїм кореспондентам. Для досліджень споряджалися експедиції і відряджалися на місця спеціалісти (Всемирная Колумбова, 1893: 624).

Міністерство землеробства відряджувало своїх спеціалістів на місця для допомоги сільськогосподарським товариствам. Всі вони ділилися на чотири розряди: старші фахівці; молодші спеціалісти; старші інструктори; молодші інструктори та підпорядковувалися безпосередньо Департаменту землеробства сільськогосподарського відомства. Їх обов'язки полягали у відвідуванні приватновласницьких господарств, підтримці урядових заходів щодо поліпшення техніки сільського господарства; поширенні корисних відомостей; участі в боротьбі з шкідливими для сільського господарства тваринами і комахами тощо (ДАХО. Ф.304. Оп.1. Спр.2488: 100). Крім того, на місцях вони контактували із земськими фахівцями, що працювали у приватних господарствах (яких запрошували на роботу безпосередньо приватні землевласники).

Таким чином, центральна влада і громадськість об'єднувалися та взаємодоповнювали один одного, що, зважаючи на бідність інтелектуальними ресурсами сприяло розвитку сільськогосподарського виробництва. Робота громадських об'єднань за своїм характером з кожним десятиліттям ставала все різнобічнішою. Так, відділення садівництва Харківського сільськогосподарського товариства придбало в Європі і Америці посуд і матеріали для упаковки плодів. Це єдине з товариств садівництва Російської імперії, що мало таку повну колекцію. Міністерство землеробства користувалося даною колекцією садівництва Харківського відділення для демонстрації на загальних заходах (Отделение садоводства, 1902: 8).

Сільськогосподарські товариства намагалися допомагати владі у вирішенні складних питань. Зокрема, для стабілізації ситуації у Київській губернії генерал-губернатор пропонував на нараді сільських господарів (1905 р.) для підйому сільського господарства залучати селян у сільськогосподарські товариства. Однак роки революційного піднесення подали приклади критичних, навіть опозиційного характеру виступів учасників сільськогосподарських товариств.

На рубежі XIX–XX ст. активні представники сільськогосподарських товариств критикували певні аспекти державної політики. Ними обговорювалися актуальні суспільні проблеми. Розгорнулася полеміка навколо економічної політики уряду. Поміщики дорікали чиновникам у надмірному заохоченні промисловості і недостатній увазі сільському господарству. Подальший розлад у стосунках державних структур з громадськими організаціями намітився на початку XX ст., в роки першої російської революції. Це було пов'язано із загальною політизацією громадських організацій.

Архівні документи описують випадки, коли на зборах сільськогосподарських товариств в Миргородському і Диканському повітах Полтавської губернії обговорювалися політичні питання.

Зокрема, прокурору Харківської судової палати було подано документи такого змісту. “В засіданні Шишацького сільськогосподарського товариства, що відбувалося 26 червня 1905 року під головуванням місцевої землевласниці дворянки Катерини Гулькевич, остання, кажучи про бажаність введення дрібної земської одиниці, піддавала різкій критиці існуючий політико-економічний лад Росії. І вказавши на повне безправ'я сільського населення, переконувала присутніх прагнути для поліпшення матеріального становища селян через заміну сучасного порядку внутрішнього управління країною іншим, заснованим на виборній основі. У цілому [вона] не виступала проти вищої ієрархії і представників такової. Гулькевич підтримував земський фельдшер Митрофан Фещенко, який доводив, що на службі уряду особи не можуть захищати інтереси селян і тому до них не можна ставитися з довірою, ними можуть бути наділені лише виборні народу” (РДІА. Ф.1571. Оп.1. Спр.31: 3, 33).

У публічному засіданні Устивицького сільськогосподарського товариства 6 червня 1905 року було запропоновано для обговорення наступні питання: 1. Примусове відчуження монастирських, казенних і приватновласницьких земельних угідь і віддача їх в спадкову оренду селянам. 2. Запровадження інституту виборного духовенства. 3. Повна заміна непрямих податків прямими і скасування митних зборів на товари, що мають широке поширення серед сільського населення. 4. Скасування станів (РДІА. Ф.1571. Оп.1. Спр.31: 3зв., 33).

Перераховані пункти передані для детального розгляду і розробки особливій комісії, що складалася переважно з місцевих ліберальних землевласників.

Рада Сорочинського сільськогосподарського товариства на загальних зборах 9 травня 1905 року запропонувала для обговорення своїх членів проєкт петиції уряду. Серед інших бажаних перетворень вказувалось на необхідність народного представництва, зрозуміле деякими членами як обмеження самодержавства, знищення свавілля адміністрації та надання всіх земельних ділянок в орендне користування селян (РДІА. Ф.1571. Оп.1. Спр.31: 3зв., 33).

В цілому подібні резолюції на своїх зборах обговорювали і приймали й інші сільськогосподарські товариства Полтавської губернії. Однак Харківська адміністрація не відкрила слідства “за відсутністю ознак злочину” (РДІА. Ф.1571. Оп.1. Спр.33: 2–4).

Автору не вдалося знайти подібних виступів з боку діячів сільськогосподарських товариств інших українських губерній. Можливо, інтереси землевласника переважили “суспільну користь” або вони на перший план ставили загальнодержавні інтереси.

Опозиційні виступи мали місце і по інших регіонах імперії. Так, на загальних чергових зборах членів Мінського сільськогосподарського товариства заслухана доповідь про з'їзд земських і міських діячів і, погодившись в принципі з програмою з'їзду, збори знайшли необхідним мати свою певну програму, що обіймала місцеві потреби. Як повідомляв журнал "Хозяин", після дводенних гарячих дебатів збори прийняли наступну програму: рівноправність всіх народностей краю, свобода совісті, віросповідання, друку, недоторканність житла і особистості без суду, рівність перед законом, свобода навчання на рідних мовах, безкоштовна загальнодоступна народна освіта, знищення паспортної системи, смуги осілості, введення самоврядування на широких засадах, рівноправність жінок, підняття народного добробуту, знищення відособленості селянського стану, всестанова волость, усунення безземелля і малоземелля без порушення принципів приватної власності, полегшення покупки землі за сприяння широкого народного кредиту, удосконалення способів обробки землі, введення дрібного господарства, припинення селянських надільних викупних платежів, розширення виборчих прав в народному представництві, реорганізація Державної Ради і перетворення Державної Думи (Хозяин, 1905: 1573).

Однак політичні події у країні не могли вже загальмувати процесу демократизації громадських організацій та збільшення їх чисельності. Та події революції 1905–1907 рр. докорінно не вплинули на взаємини між державою та сільськогосподарськими товариствами. Керівник Головного управління землеробства і землеустрою О.В. Кривошеїн так характеризував статус громадських організацій. "За останнє десятиліття в Росії набули величезного поширення сільськогосподарські товариства, кількість яких в даний час (1911 р.) досягає майже 3,5 тисяч. Крім тієї просвітницької ролі, які ці товариства відіграють у житті села, вони все в більшій мірі стають опорними пунктами для сільськогосподарської діяльності на місцях і земства, і уряду" (ДАОО. Ф.22. Оп.1. Спр.184: 22). Тобто урядом все більше усвідомлювалася важлива роль сільськогосподарських товариств у регіонах.

В цілому політика Міністерства землеробства щодо сільськогосподарських товариств корегувалася під тиском обставин, комплексу внутрішніх і зовнішніх причин. З одного боку, їх контролювали, зобов'язували звітували перед центральним органам. З іншого боку – сільськогосподарські товариства як громадські асоціації мали значну самостійність у вирішенні місцевих проблем, особливо у західних губерніях, де земства були відкриті пізніше.

Систематична звітність сільськогосподарських товариств перед Департаментом землеробства носила не формальний, бюрократизований характер. Аналіз відповідної документації свідчить, що обидві сторони були зацікавлені в ній, намагалися розширити зворотній зв'язок і звернути увагу на важливі моменти у розвитку спільної справи. Один з керівників сільськогосподарського відомства граф П.М. Ігнат'єв у своєму циркулярі сільськогосподарським товариствам, який носив не директивний, а радше дидактичний характер, наголошував на важливих моментах звітів. В них потрібно обов'язково описувати діяльність за минулий термін; стан даної галузі в українських губерніях; стан цієї ж галузі в іноземних державах, особливо там, де краще; які заходи мають бути вжиті в найближчому майбутньому і які на це потрібні кошти; план роботи фахівців на наступний рік. Отже, відчувалося намагання проводити роботу правильно, системно і послідовно. Тому не випадково в особистому листуванні членів сільськогосподарських товариств часто вживається вислів «для загальної користі» не лише щодо співпраці між товариствами, але і з урядом (ДАОО. Ф.22. Оп.1. Спр.182: 124).

Сільськогосподарські товариства відрізнялися високим ступенем лояльності до існуючого політичного ладу. Віра в силу держави і в можливість залучення державної підтримки для вирішення своїх завдань була невід'ємною частиною суспільних поглядів

їх членів. Тому цілком природнім було для керівників сільськогосподарських товариств налагоджування конструктивних відносин з місцевою владою. Часто представники влади були почесними членами сільськогосподарських товариств, завдяки чому їх ініціативи отримували організаційну та фінансову допомогу державних структур.

В роки напередодні Першої світової війни сільськогосподарські товариства мали певну свободу дій і творчості. Головноуправляючий землеустрою та землеробства О.В. Кривошеїн, який виступив на відкритті Всеросійської виставки у Києві (1913 р.) сказав: “Вихідним пунктом моєї діяльності є переконання, що в такій величезній державі, як Росія, усіма не можна управляти з одного центру, необхідно закликати на допомогу місцеві громадські органи і сили, в розпорядженні яких надати матеріальні засоби” (Всероссийская выставка, 2002: 43). На нашу думку, подане висловлювання є не тільки позицією безпосередньо О.В. Кривошеїна, а і новим підходом у відношенні щодо громадських організацій в цілому.

Початок Першої світової війни свідчив про продовження відносин в умовах, що змінилися. З огляду на ситуацію в країні і на фронті, Міністерство землеробства намагалось максимально використовувати сільськогосподарські товариства в своїх цілях. Це йому в значній мірі вдалося. У країні сільськогосподарські товариства були не єдиними громадськими організаціями, що працювали на благо суспільства (земський союз, союз міст та інші). Однак, на нашу думку, їх суспільне служіння поступово трансформувалося в державний обов’язок. Представники сільськогосподарських товариств сподівалися, що їх лояльність і допомога державі під час війни будуть враховані у майбутньому.

У сучасній історіографії немає єдиної точки зору на ставлення держави до громадськості та характеру їх взаємовідносин у Російській імперії. Так, американський дослідник Р. Пайпс вважав, що більшість дворян не бачили різниці між обов’язковою державною службою і добровільним громадським служінням, а протягом усієї російської історії групи інтересів боролися між собою і ніколи з державою. Тому сільськогосподарські товариства, зважаючи на специфіку їх соціальної структури, органічно вписувалися в існуючі норми взаємин.

Дещо інакше проблему взаємин громадських організацій і держави охарактеризував провідний український дослідник О.П. Реєнт. Він дійшов висновку, що правляча в Російській імперії бюрократія панічно боялася демократизації суспільства, докладала зусиль до збереження авторитарного правління, яке було породженням феодально-кріпосницької епохи. Тяжкі поразки на фронтах навесні й влітку 1915 р. примусили правлячий режим зробити деякі поступки громадськості, що призвело до посилення впливу буржуазії в суспільстві. Але радикального реформування суспільних відносин не сталося. Вплив громадськості виявився недостатнім, щоб позбутися застарілої системи управління реформістським шляхом (Реєнт, 2003: 340).

На нашу думку, цінуючи лояльність і підтримку сільськогосподарських товариств, Міністерство землеробства розуміло важливість досягнутого і намагалось його зберегти. Існувало обопільне розуміння, що зроблено багато, і не можна його зруйнувати. В цілому Міністерство землеробства проводило гнучку політику, продовжуючи в роки Першої світової війни фінансувати сільськогосподарські товариства. Сільськогосподарське відомство розраховувало на розуміння і підтримку у майбутньому представників сільськогосподарських товариств, перш за все губернських і центральних. Важливість взаємодії потрібна була ще й тому, що на території українських губерній точилися масштабні військові дії, які завдавали колосальні збитки економіці. Крім того, Міністерство землеробства і аграрні товариства обговорювали плани на майбутнє, включаючи відкриття всеросійського науково-дослідного агрономічного інституту (Лисенко, 2018: 56).

Вважаємо, можна підсумувати, що кредо сільськогосподарських товариств полягало у пошуку серединного шляху, альтернативного бюрократичному і революційному методам вирішення аграрної проблеми. Тому навіть в періоди зростання в суспільстві політичного протистояння протиріччя даних організацій з владою не носили принципового і зтяжкого характеру.

“Вмонтованість” сільськогосподарських товариств в урядові та структури самоврядування завжди існувала, тому що серед засновників сільськогосподарських товариств були люди, які обіймали посади різного рівня. Так, М.С. Воронцов працював як намісник, генерал-губернатор. Після нього впливовими президентами Одеського сільськогосподарського товариства були О.Г. Строганов, Л.Д. Толстой, П.Є. Коцебу, яких також відносимо до генерал-губернаторів і міських градоначальників. В усіх сільськогосподарських товариствах почесними або дійсними членами стали впливові особи із столиць (П.О. Валуєв, В.І. Вешняков, О.С. Єрмолов, М.П. Ігнат'єв). У 1893 р., коли у Катеринославській губернії заснували Товариство сприяння залісненню степів – головою його обрали губернатора Ф.Е. Келлера, товаришем голови віце-губернатора В.В. Князева. Однак при цьому варто зауважити наступне. У статутах товариств оговорювалось, що членами сільськогосподарських товариств (почесними або дійсними) можуть бути губернські і повітові предводителі дворянства, губернські та повітові голови земських управ. У списках членів сільськогосподарських товариств зустрічаємо і діячів міського самоврядування. Так, Г.Г. Маразлі, міський голова Одеси (1878–1895 рр.) був почесним членом Одеського сільськогосподарського товариства. Управляючий Державним майном Київської і Подільської губерній Г.А. Чуйкевич став співзасновником і дійсним членом Подільського сільськогосподарського товариства (Труды Первого съезда, 1897: 3, 142).

Така ситуація мала дві сторони медалі: це контроль, намагання спрямовувати діяльність цих товариств, але допомога і підтримка. У філіях і місцевих товариствах присутність посадовців була меншою. На Правобережжі, де тривалий час існувало тільки Київське сільськогосподарське товариство, посадовці зараховувалися переважно як почесні члени громадської організації.

У 1914–1917 рр. “єднання” громадських організацій з владними інститутами залишилось вагомим чинником їх співіснування. Так, у Катеринославській губернії 1916 р. очільниками товариств залишались представники правлячого дому та місцевої влади: в Катеринославському товаристві заохочення кіннозаводства почесним президентом був Великий князь Микола Михайлович, президентом – катеринославський губернатор А.Г. Чернявський (Екатеринославский адрес-календарь, 1917: 177). в Катеринославському відділі Імператорського російського товариства плодівництва головував Е.К. Бродський, предводитель катеринославського дворянства, власник маєтку Іванівка Верхньодніпровського повіту; Катеринославському товаристві бджільництва – губернській агроном С.А. Петров (Екатеринославский адрес-календарь, 1917: 187); – Катеринославському губернському сільськогосподарському товаристві – голова князь М.П. Урусов, товаришем голови був К.Д. фон Гесберг – він же голова губернської земської управи (Екатеринославский адрес-календарь, 1917: 187). О.С. Гижицький, з 1895 р. дійсний член Одеського сільськогосподарського товариства як землевласник Херсонської губернії, працював почесним мировим суддею, повітовим та губернським гласним, повітовим предводителем дворянства (Башли, 2014: 121). Головою південноросійського товариства акліматизації з 1896 р. у Харкові став управляючий державними маєтностями Харківської та Полтавської губерній В.М. Козлов (Адрес-календарь, 1902: 134).

Отже, ми спостерігаємо певну кількість посадовців, яка брала участь в громадських організаціях. З одного боку, це говорить про нечисленність активних

громадських діячів і освічених верств населення в цілому, а з іншого – часткове вмонтування в управлінські установи.

Як же варто охарактеризувати відносини Міністерства землеробства та сільськогосподарських товариств? Це була співпраця чи залежність? “Вмонтованість” у владні структури не була вирішальною для діяльності сільськогосподарських товариств. Учасники аграрних товариств “використовували” посадовців для сприяння своїй діяльності. На нашу думку, це була більше співпраця між громадськими структурами і урядовими інституціями, ніж залежність.

Напередодні Першої світової війни в суспільній думці країни домінував підхід, що сільськогосподарські товариства – це громадські організації. Він поділявся представниками сільськогосподарських товариств українських губерній, хоча державні органи фінансували і контролювали їх. Зі свого боку сільськогосподарські товариства прагнули служити суспільству, намагалися отримати допомогу держави у боротьбі з посередниками, виходу на міжнародний ринок. Державі були потрібні сільськогосподарські товариства для культурної пропаганди і підйому в сільському господарстві, допомозі масовому землевласнику-селянину. Однак для уряду існував певний стереотип. Влада за взірць брала сільськогосподарські товариства губерній центральної європейської Росії.

Досвід українських губерній сільськогосподарських товариств довів можливість існування альтернативного шляху взаємодії влади і громадських організацій. Визнання обома сторонами пріоритетними ідей доцільності та меркантильності перетворили їх з конкурентів на співучасників суспільних зрушень. Це відповідало стандартам громадянського суспільства, що формувалося.

Література:

Агрономическая помощь, 1914 – Агрономическая помощь в России / Под ред. В.В. Морачевского. Пг., 1914. 653 с.

Адрес-календарь, 1902 – Адрес-календарь сельскохозяйственных обществ. Санкт-Петербург: Изд-во Министерства Земледелия, 1902. 240 с.

Багалеї, Миллер, 2004 – *Багалеї Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования (1855–1905 гг.): монография. В 2 т. Т. 2. Харьков: Репринтное издание, 2004. 973 с.

Башли, 2014 – *Башли М.И.* Участь дворянства в діяльності “Товариства сільського господарства Південної Росії” // Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2014. Вип. 34. С.119–125.

Великая реформа, 1911 – Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. В 6 т. Москва, 1911.

Вешняков, 1866 – *Вешняков В.И.* Обзор сельскохозяйственных учреждений в Англии, Франции, Бельгии, Голландии, Германии и Италии. Санкт-Петербург: Тип. Мин. Земледелия, 1866. 787 с.

Всемирная Колумбова, 1893 – Всемирная Колумбова выставка 1893 года в Чикаго. Сельское и лесное хозяйство России. Изд-во ДЗ. СПб.: Тип. В.С.Балашева, 1893. 647с.

Всероссийская выставка, 2002 – Всероссийская выставка 1913 года в Киеве: художественно-иллюстрированный альбом. Репринтное издание. Киев, 2002. 486 с.

ГУЗиЗ, 1913 – ГУЗиЗ. Обзор деятельности за 1912 г. Санкт-Петербург: Тип. “Сельского Вестника”, 1913. 296 с.

ДАОО – Державний архів Одеського області.

ДАХО – Державний архів Харківської області.

Екатеринославский адрес-календарь, 1917 – Екатеринославский адрес-календарь на 1917 г. Екатеринославль, 1917.

Елина, 1998 – *Елина О.Ю.* Опытные сельскохозяйственные станции Российской империи: тенденции развития на рубеже XIX – XX вв. // Вестник Днепропетровского ун-та. 1998. Вип. 4. С. 96–110.

Елина, 2012 – *Елина О.Ю.* Местные сельскохозяйственные общества: на пути к аграрной модернизации России // Историко-биологические исследования. 2012. Т. 4. № 3. С. 34–63.

Ермолов, 1906 – *Ермолов А.С.* Наш земельный вопрос. Санкт-Петербург: Тип. В.Ф. Киришбаума, 1906. 291 с.

Журнал, 1891 – Журнал общих собраний Харьковского сельскохозяйственного общества за 1890. Вип. 1. Харьков: Тип. губ. правления. 1891. 144 с.

Историческое обозрение, 1888 – Историческое обозрение 50-летней деятельности Министерства государственных имуществ (1837–1887 гг.). Санкт-Петербург, 1888. В 5 ч.

- Китанина, 1985 – *Китанина Т. М.* Война, хлеб и революция. Ленинград: Наука, 1985. 292 с.
- Козлов, 1996 – *Козлов С. А.* 175 лет Московскому обществу сельского хозяйства: традиции и новации // Научные труды Международного союза экономистов и ВЭО России. Санкт-Петербург, 1996. Т. 3. С. 232–240.
- Кравченко, 2011 – *Кравченко В. В.* Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ: Критика, 2011. 544 с.
- Крупина, 1971 – *Крупина Т. Д.* Теория “модернизации” и некоторые проблемы развития России конца XIX – начала XX в. // История СССР. 1971. № 1. С. 192–197.
- Куренышев, 2012 – *Куренышев А. А.* Сельскохозяйственная столица России: Очерки истории Московского общества сельского хозяйства (1820–1929 гг.): монография. Москва: Изд-во АИРО, 2012. 203 с.
- Кушлакова, 2016 – *Кушлакова Н. М.* Науково-технічні товариства промислових регіонів України (1870–1917 рр.): монографія. Павлоград: Арт-Синтез, 2016. 588 с.
- Лисенко, 2018 – *Лисенко М. С.* Міністерство землеробства і громадські організації в роки I Світової війни: історія взаємодії (1914 – 1917 рр.) // Сумська старовина. 2018. № 1(52). С. 51–59.
- Миронов, 2008 – *Миронов Б. Н.* Добровольные ассоциации и гражданское общество в поздней имперской России // Журнал социологии и социальной антропологии. 2008. Т. 3. С. 164–176.
- Миронов, 1999 – *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи. В 2 т. Москва, 1999.
- Новости, 1905 – *Новости // Хозяин.* 20 октября 1905 г. № 42. С. 1573.
- Отделение садоводства, 1902 – *Отделение садоводства Харьковского сельскохозяйственного общества на Парижской всемирной выставке 1900 г. // ЮРСХГ.* 1902. № 6. С. 8.
- Отчет, 1916 – *Отчет о деятельности Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности.* Киев: Тип. А. Я. Неймана, 1916. 106 с.
- Пайпс, 1993 – *Пайпс Р.* Россия при старом режиме. Москва: Независимая газета, 1993. 420 с.
- РДІА – Російський державний історичний архів.
- Реєнт, 2003 – *Реєнт О. П.* Україна в імперську добу. Київ: Інститут історії України. 2003. 340 с.
- Свиридов, 2006 – *Свиридов В. В.* Сельскохозяйственные общества Тамбовской губернии (втор. пол. XIX – нач. XX вв.): дис. ... канд. ист. наук. Тамбов, 2006. 219 с.
- Священко, 2012 – *Священко З. В.* Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку XX ст. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2012. 343 с.
- Сельскохозяйственное ведомство, 1914 – *Сельскохозяйственное ведомство за 75 лет его деятельности (1837–1913 гг.).* Петроград: Изд-во Канцелярия ГУЗиЗ, 1914. 474 с.
- Список, 1909 – *Список сельскохозяйственных обществ по сведениям Департамента Земледелия к 1 января 1908 г. СПб.: Тип. М. Меркушева, 1909. 284 с.*
- Степанский, 1977 – *Степанский А. Д.* История общественных организаций дореволюционной России. Москва: Наука, 1977. 96 с.
- Степанский, 1980 – *Степанский А. Д.* Самодержавие и общественные организации России на рубеже XIX – XX вв.: учебное пособие по спецкурсу. Москва: Наука, 1980. 90 с.
- Степанский, 1987 – *Степанский А. Д.* История научных учреждений и организаций дореволюционной России: пособие по спецкурсу. Москва: МГИАИ, 1987. 86 с.
- Степанский, 1982 – *Степанский А. Д.* История общественных организаций в России на рубеже XIX – XX вв.: пособие по спецкурсу. Москва: МГИАИ, 1982. 92 с.
- IV съезд, 1875 – *IV съезд русских сельских хозяев в Харькове.* Одесса: Изд-во Общества сельского хозяйства южной России, 1875. 684 с.
- Труды, 1897 – *Труды Первого съезда сельских хозяев Подольской губернии в г. Проскуров 1896 года.* Киев, 1897. 168 с.
- Туманова, 2002 – *Туманова А. С.* Самодержавие и общественные организации в России 1905–1917 гг. Тамбов: Изд-во Тамбовского гос. ун-та, 2002. 487 с.
- ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України у м. Київ.
- Черняев, 1881 – *Черняев В. В.* Конкурс земледельческих машин и орудий в Белой Церкви. Санкт-Петербург: Тип. В. Ф. Демакова, 1881. 46с.
- Чорний, 2007 – *Чорний Д. М.* По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.): монографія. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. 301 с.
- Шандра, 2016 – *Шандра І. О.* Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.): монографія. Харків: Майдан, 2016. 316 с.
- Щербатов, 1898 – *Щербатов А. Г.* Значение и задачи сельскохозяйственных обществ. Москва: Тип. А. А. Левенсон, 1898. 12 с.
- Эйдельман, 1989 – *Эйдельман Н.* “Революция сверху” в России. Москва: Книга, 1989. 176 с.

REFERENCES:

- Agronomicheskaja pomoshh'*, 1914 – *Agronomicheskaja pomoshh' v Rossii* [Agronomic assistance in Russia] / Pod red. V. V. Morachevskogo. Pg., 1914. 653 s. [in Russian].
- Adres-kalendar'*, 1902 – *Adres-kalendar' sel'skhozajstvennyh obshhestv* [Address-calendar of agricultural societies]. Sankt-Peterburg: Izd-vo Ministerstva Zemledelija, 1902. 240 s. [in Russian].

- Bagalej, Miller, 2004 – *Bagalej D.I., Miller D.P.* Istorija goroda Har'kova za 250 let ego sushhestvovaniya (1855–1905 gg.) [History of the city of Kharkov for 250 years of its existence (1855–1905)]: monografiya. V 2 t. T. 2. Har'kov: Reprintnoe izdanie, 2004. 973 s. [in Russian].
- Bashli, 2004 – *Bashly M.I.* Uchast' dvoryanstva v diyal'nosti "Tovary'stva sil's'kogo gosподarstva Pivdennoyi Rosiyi" [Participation of the nobility in the activities of the "Society of Agriculture of Southern Russia"] // *Naukovi zapysky z ukrayins'koy istoriyi. Pereyaslav-Xmel'ny'cz'kyj*, 2014. Vyp. 34. S. 119–125. [in Ukrainian].
- Velikaja reforma, 1911 – Velikaja reforma. Russkoe obshhestvo i krest'janskij vopros v proshlom i nastojashhem [Great reform. Russian society and the peasant question in the past and present]. V 6 t. Moskva, 1911 [in Russian].
- Veshnjakov, 1866 – *Veshnjakov V.I.* Obzor sel'skohozjajstvennyh uchrezhdenij v Anglii, Francii, Bel'gii, Gollandii, Germanii i Italii [Review of agricultural institutions in England, France, Belgium, Holland, Germany and Italy]. Sankt-Peterburg: Tip. Min. Zemledelija, 1866. 787 s. [in Russian].
- Vsemirnaja Kolumbova, 1893 – Vsemirnaja Kolumbova vystavka 1893 goda v Chikago. Sel'skoe i lesnoe hozjajstvo Rossii [Columbus World's Exhibition of 1893 in Chicago. Agriculture and forestry in Russia]. Izd-vo DZ. SPb.: Tip. V.S. Balasheva, 1893. 647 s. [in Russian].
- Vserossijskaja vystavka, 2002 – Vserossijskaja vystavka 1913 goda v Kieve: hudozhestvenno-illjustririvannyj al'bom [All-Russian exhibition of 1913 in Kiev: art-illustrated album]. Reprintnoe izdanie. Kiev, 2002. 486 s. [in Russian].
- GUZiZ, 1913 – GUZiZ. Obzor dejatel'nosti za 1912 g. [GUZiZ. Overview of activities for 1912]. Sankt-Peterburg: Tip. "Sel'skogo Vestnika", 1913. 296 s. [in Russian].
- DAO – Derzhavnyj arxiv Odes'kogo oblasti [State Archives of Odessa region]. [in Ukrainian].
- DAKhO – Derzhavnyj arxiv Kharkivs'koy oblasti [State Archives of Kharkiv Region]. [in Ukrainian].
- Ekaterinoslavskij adres-kalendar', 1917 – Ekaterinoslavskij adres-kalendar' na 1917 g. [Yekaterinoslav address-calendar for 1917]. Ekaterinoslav, 1917. [in Russian].
- Elina, 1998 – *Elina O.Ju.* Opytnye sel'skohozjajstvennye stancii Rossijskoj imperii: tendencii razvitija na rubezhe XIX – XX vv. [Experimental agricultural stations of the Russian Empire: development trends at the turn of the 19th – 20th centuries] // *Vestnik Dnepropetrovskogo un-ta*. 1998. Vyp. 4. S. 96–110. [in Russian].
- Elina, 2012 – *Elina O.Ju.* Mestnye sel'skohozjajstvennye obshhestva: na puti k agrarnoj modernizacii Rossii [Local agricultural societies: on the way to the agrarian modernization of Russia] // *Istoriko-biologicheskie issledovaniya*. 2012. T. 4. № 3. S. 34–63. [in Russian].
- Ermolov, 1906 – *Ermolov A. S.* Nash zemel'nyj vopros. [Our land question]. Sankt-Peterburg: Tip. V.F. Kirshbauma, 1906. 291 s. [in Russian].
- Zhurnal, 1891 – Zhurnal obshhih sobranij Har'kovskogo sel'skohozjajstvennogo obshhestva za 1890 [Journal of General Meetings of the Kharkov Agricultural Society for 1890]. Vyp. 1. Har'kov: Tip. gub. pravlenija. 1891. 144 s. [in Russian].
- Istoricheskoe obozrenie, 1888 – Istoricheskoe obozrenie 50-letnej dejatel'nosti Ministerstva gosudarstvennyh imushhestv (1837–1887 gg.) [Historical review of 50 years of activity of the Ministry of State Property (1837–1887)]. Sankt-Peterburg, 1888. V 5 ch. [in Russian].
- Kitanina, 1985 – *Kitanina T.M.* Vojna, hleb i revoliucija [War, bread and revolution]. Leningrad: Nauka, 1985. 292 s. [in Russian].
- Kozlov, 1996 – *Kozlov S.A.* 175 let Moskovskomu obshhestvu sel'skogo hozjajstva: tradicii i novacii [175 years of the Moscow Society of Agriculture: Traditions and Innovations] // *Nauch. tr. Mezhdunar. sojuza jekonomistov i VJeO Rossii*. Sankt-Peterburg, 1996. T. 3. S. 232–240. [in Russian].
- Kravchenko, 2011 – *Kravchenko V.V.* Ukrayina, imperiya, Rosiya. Vybrani statyi z modernoy istoriyi ta istoriografii. [Ukraine, empire, Russia. Selected articles on modern history and historiography]. Kyiv: Krytyka, 2011. 544 s. [in Ukrainian].
- Krupina, 1971 – *Krupina T.D.* Teorija "modernizacii" i nekotorye problemy razvitija Rossii konca XIX – nachala XX v. [The theory of "modernization" and some problems of the development of Russia at the end of the 19th – beginning of the 20th century] // *Istorija SSSR*. 1971. № 1. S. 192–197. [in Russian].
- Kurenyshev, 2012 – *Kurenyshev A.A.* Sel'skohozjajstvennaja stolica Rossii: Ocherki istorii Moskovskogo obshhestva sel'skogo hozjajstva (1820–1929 gg.) [Agricultural capital of Russia: Essays on the history of the Moscow Society of Agriculture (1820–1929)]: monografiya. Moskva: Izd-vo AIRO, 2012. 203 s. [in Russian].
- Kushlakova, 2016 – *Kushlakova N.M.* Naukovo-texnichni tovary'stva promy'slovyx regioniv Ukrayiny (1870–1917 rr.) [Kushlakova N. M. Scientific and technical societies of industrial regions of Ukraine (1870–1917)]: monografiya. Pavlograd: Art-Syntez, 2016. 588 s. [in Ukrainian].
- Lysenko, 2018 – *Lysenko M.S.* Ministerstvo zemlerobstva i gromads'ki organizacii v roky I Svitovoy vijny: istoriya vzayemodiyi (1914–1917 rr.) [Ministry of Agriculture and public organizations during the First World War: the history of interaction (1914–1917)] // *Sumska starovyna*. 2018. № 1(52). S. 51–59. [in Ukrainian].
- Mironov, 2008 – *Mironov B.N.* Dobrovol'nye asociacii i grazhdanskoe obshhestvo v pozdneimperskoj Rossii [Voluntary associations and civil society in late imperial Russia] // *Zhurnal sociologii i social'noj antropologii*. 2008. T. 3. S. 164–176. [in Russian].
- Mironov, 1999 – *Mironov B.N.* Social'naja istorija Rossii perioda imperii [Social history of Russia during the period of the empire]. V 2 t. Moskva, 1999. [in Russian].

- Novosti, 1905 – Novosti [News] // Hozjain. 20 oktjabrja 1905 g. № 42. S. 1573. [in Russian].
- Otdelenie sadovodstva, 1902 – Otdelenie sadovodstva Har'kovskogo sel'skohozjajstvennogo obshhestva na Parizhskoj vseмирnoj vystavke 1900g. [Department of Horticulture of the Kharkov Agricultural Society at the Paris World Exhibition in 1900] // JuRSHG. 1902. № 6. S. 8. [in Russian].
- Otchet, 1916 – Otchet o dejatel'nosti Kievskogo obshhestva sel'skogo hozjajstva i sel'skohozjajstvennoj promyshlennosti [Report on the activities of the Kiev Society of Agriculture and Agricultural Industry]. Kiev: Tip. A.Ja. Nejmana, 1916. 106 s. [in Russian].
- Pajps, 1993 – *Pajps R.* Rossiya pri starom rezhime [Russia under the old regime]. Moskva: Nezavisimaja gazeta, 1993. 420 s. [in Russian].
- RDIA – RosiysNekyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv [Russian State Historical Archive]. [in Russian].
- Reyent, 2003 – *Reyent O.P.* Ukrayina v impers'ku dobu. [Ukraine in the imperial era]. Kyiv: Insty'tut istoriyi Ukrayiny, 2003. 340 s. [in Ukrainian].
- Sviridov, 2006 – *Sviridov V.V.* Sel'skohozjajstvennye obshhestva Tambovskoj gubernii (vtor. pol. XIX – nach. XX vv.) [Agricultural societies of the Tambov province (second half of the 19th – early 20th centuries)]: dis. ... kand. ist. nauk. Tambov, 2006. 219 s. [in Russian].
- Svyashenko, 2012 – *Svyashenko Z.V.* Prouryadovi agrarni iniciaty'vy' v Rosijs'kij imperiyi na pochatku XX st. [Pro-government agrarian initiatives in the Russian Empire in the early 20th century]. Uman': FOP. Zhovty'j O.O., 2012. 343 s. [in Ukrainian].
- Sel'skohozjajstvennoe vedomstvo, 1914 – Sel'skohozjajstvennoe vedomstvo za 75 let ego dejatel'nosti (1837–1913 gg.) [Agricultural department for 75 years of its activity (1837–1913)]. Petrograd: Izd-vo Kanceljarija GUZiZ, 1914. 474 s. [in Russian].
- Spisok, 1909 – Spisok sel'skohozjajstvennyh obshhestv po svedenijam Departamenta Zemledelija k 1 janvarja 1908 g. [List of agricultural societies according to the Department of Agriculture by January 1, 1908]. SPb.: Tip. M. Merkusheva, 1909. 284 s. [in Russian].
- Stepanskij, 1977 – *Stepanskij A.D.* Istorija obshhestvennyh organizacij dorevoljucionnoj Rossii. [History of public organizations in pre-revolutionary Russia]. Moskva: Nauka, 1977. 96 s. [in Russian].
- Stepanskij, 1980 – *Stepanskij A.D.* Samoderzhavie i obshhestvennye organizacii Rossii na rubezhe XIX – XX vv. [Autocracy and public organizations of Russia at the turn of the 19th – 20th centuries]: uchebnoe posobie po spekursu. Moskva: Nauka, 1980. 90 s. [in Russian].
- Stepanskij, 1987 – *Stepanskij A.D.* Istorija nauchnyh uchrezhdenij i organizacij dorevoljucionnoj Rossii: posobie po spekursu [History of scientific institutions and organizations of pre-revolutionary Russia: a guide for a special course]. Moskva: MGIAI, 1987. 86 s. [in Russian].
- Stepanskij, 1982 – *Stepanskij A.D.* Istorija obshhestvennyh organizacij v Rossii na rubezhe XIX – XX vv.: posobie po spekursu. [History of public organizations in Russia at the turn of the 19th – 20th centuries: a guide to the special course]. Moskva: MGIAI, 1982. 92 s. [in Russian].
- IV s'ezd, 1875 – IV s'ezd russkih sel'skih hozjaev v Har'kove. [IV Congress of Russian farmers in Kharkov]. Odessa: Izd-vo Obshhestva sel'skogo hozjajstva juzhnoj Rossii, 1875. 684 s. [in Russian].
- Trudy, 1897 – Trudy Pervogo s'ezda sel'skih hozjaev Podol'skoj gubernii v g. Proskurov 1896 goda [Proceedings of the First Congress of Farmers of the Podolsk Province in the town of Proskurov in 1896]. Kiev, 1897. 168 s. [in Russian].
- Tumanova, 2002 – *Tumanova A.S.* Samoderzhavie i obshhestvennye organizacii v Rossii 1905–1917 gg. [Autocracy and public organizations in Russia 1905–1917]. Tambov: Izd-vo Tambovskogo gos. un-ta, 2002. 487 s. [in Russian].
- CzDIAUK – Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arxiv Ukrayiny u m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv] [in Ukrainian].
- Chernjaev, 1881 – *Chernjaev V.V.* Konkurs zemledel'cheskih mashin i orudij v Beloj Cerkvi. [Competition of agricultural machines and implements in Belaya Tserkov]. Sankt-Peterburg: Tip. V.F. Demakova, 1881. 46 s. [in Russian].
- Chorny, 2007 – *Chorny D.M.* Po livy'j bik Dnipra: problemy' modernizaciyi mist Ukrayiny' (kinecz' XIX – pochatok XX st.) [On the left side of the Dnieper: problems of modernization of cities of Ukraine (end of 19 – beginning of 20 century)]: monografiya. Xarkiv: KhNU im. V. N. Karazina, 2007. 301 s. [in Ukrainian].
- Shandra, 2016 – *Shandra I.O.* Predstavny'cz'ki organizaciyi burzhuaziyi ukrayins'kykh gubernij (1861–1919 rr.) [Representative organizations of the bourgeoisie of the Ukrainian provinces (1861–1919)]: monografiya. Kharkiv: Majdan, 2016. 316 s. [in Ukrainian].
- Shherbatov, 1898 – *Shherbatov A. G.* Znachenie i zadachi sel'skohozjajstvennyh obshhestv [Significance and tasks of agricultural societies]. Moskva: Tip. A.A. Levenson, 1898. 12 s. [in Russian].
- Eidelman, 1989 – *Eidelman N.* "Revoljucija sverhu" v Rossii ["Revolution from above" in Russia] Moskva: Kniga, 1989. 176 s. [in Russian].

REVIEWS / РЕЦЕНЗІЇ

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2021.i37.p.58

SERHII DEGTYAREV

Dr (History), Professor, Sumy State University (Ukraine); Cherkas Global University (International Network Center for Fundamental and Applied Research) (USA)

**REBELLION. REGIONAL DIMENSION.
REVIEW OF YURIY KOTLYAR'S MONOGRAPH "PEASANT REBELLION IN THE
MYKOLAIV REGION (1918-1921)"**

Monograph review: Kotlyar Yu. Peasant Rebellion in the Mykolaiv region (1918-1921). Mykolayiv, 2021. 124 p. (MSGU Historical Library)

Abstract. *On the basis of archival documents, the monograph that is included to the series of books "Historical Library of MSHU" examines the peasant insurgent movement in the Mykolaiv region in 1918–1921. Anti-Hetman, anti-Bolshevik, anti-Denikin and anti-Communist uprisings are analyzed; peasant formations of the state type are studied (the Husbandry Republic of Vradiivka, the People's Republic of Vysunsk and the Bashtanka Republic); activities of atamans Lykho and Yu. Tiutiunnyk on the territory of the Mykolaiv region is highlighted. The book is written for scientists, teachers, local historians, students and anyone interested in the history of the native land.*

Keywords: *peasantry, insurgent movement, Mykolayiv region, peasant republics, atamans.*

Citation. Degtyarev S.I. Rebellion. Regional Dimension Review of Yuriy Kotlyar's monograph "Peasant Rebellion in the Mykolaiv region (1918-1921)". *Sumskiy istoryko-arkhivnyy zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXVII. 2021. Pp. 58-61. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2021.i37.p.58

ДЕГТЯРЬОВ С.І.

Доктор історичних наук, професор, Сумський державний університет (Україна); Черкас глобальний університет (Міжнародний мережевий центр фундаментальних і прикладних досліджень) (США)

**ПОВСТАННЯ. РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР. ОГЛЯД МОНОГРАФІЇ ЮРІЯ КОТЛЯРА
"СЕЛЯНСЬКЕ ПОВСТАНСТВО НА МИКОЛАЇВЩИНІ (1918–1921 РР.)"**

Огляд монографії: Котляр Ю. Селянське повстанство на Миколаївщині (1918–1921 рр.): монографія. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2021. 124 с. (Історична бібліотека МДГУ).

Анотація. *У монографії, яка входить до серії книг "Історична бібліотека МДГУ", на основі архівних документів досліджується селянський повстанський рух на Миколаївщині у 1918–1921 рр. Проаналізовано антигетьманські, антибільшовицькі, антиденікінські та антикомуністичні виступи; показано селянські формування державного типу (Врадіївська Хліборобська республіка, Висунська та Баштанська республіки); виділено діяльність отаманів Лихо і Ю. Тютюнника на території Миколаївщини. Книга написана для науковців, викладачів, краєзнавців, студентів та всіх, хто цікавиться історією рідного краю.*

Ключові слова: *селянство, повстанський рух, Миколаївщина, селянські республіки, отамани.*

Цитування. Дегтярьов С.І. Повстання. Регіональний вимір. Огляд монографії Юрія Котляра "Селянське повстанство на Миколаївщині (1918–1921 рр.)" // Сумський історико-архівний журнал. №XXXVII. 2021. С. 58-61. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2021.i37.p.58

In the year of the 100th anniversary of the end of the Ukrainian national-democratic Revolution (1917–1921) the monograph of the well-known Ukrainian historian, Head of the Department of History of Petro Mohyla Black Sea National University, Doctor of Historical Sciences, Professor Yu. Kotlyar “Peasant Rebellion in the Mykolaiv region (1918–1921)”, in which the author makes a successful attempt to analyse the peasant insurgent movement at the regional level in terms of modern research approaches.

According to the author, insurrection and Atamanism, as historical phenomena, can serve as an illustration of the basic tenets of M. Hrushevsky’s historiosophy: the priority of the masses, “national self-defence” and the growth of political and state system on the national basis.

The peasant rebellion was a pre-political phenomenon and was not determined by any particular ideology, although it was subject to various political and ideological influences. The hero-leader, the legends surrounding him and his “personal attractiveness” could largely replace ideology and organization as unifying factors. Peasant uprisings were a constant, a kind of “domestic phenomenon”, the general background of the era. They covered almost the entire territory of Ukraine in the form of individual actions and short-term clashes with the authorities, which did not differ in organization and scope, and in the form of fairly broad and organized movements, such as those organized by Grigoriev (Grigorievshchyna) or Makhno (Makhnovshchyna).

The peasantry entered the Ukrainian Revolution of 1917–1921 with considerable behaviour experience as an active subject of history. Thus, the subjective aspect of the agrarian issue became one of the priority preconditions for the events of 1917–1921 in Ukraine. No wonder almost all political forces and regimes (except the Bolsheviks) that fought for power during the revolution, considered the peasantry a basic stratum of their proposed models of statehood.

In the modern Ukrainian historical science, the Mykolaiv region or Mykolaivshchyna is known for the publication in 2017–2020 of a series of books “Mykolaiv Region. 100th Anniversary of the Events of the Ukrainian Revolution of 1917–1921”, where Yuriy Kotlyar is a co-author and deputy editor-in-chief. The series includes the collective monograph “Mykolaiv Region: Essays on the History of the Revolution of 1917–1921” and such collections of documents as “Mykolaiv Region in the Maelstrom of Revolutionary Events: March 1917–April 1918”, “Mykolaiv Region in the Maelstrom of Revolutionary Events: May 1918–April 1919: Documents and materials” (Mykolayivshchyna, 2017; Mykolayivshchyna, 2019; Mykolayivshchyna, 2020) that examine the state-building processes in the Mykolaiv region during the Ukrainian Revolution. Despite the fact that the problem of the insurgent movement at the regional level (Mykolaiv region) is actively studied in the context of the events of the Ukrainian Revolution of 1917–1921, there has been no generalizing monograph to study the peasant insurrection.

Focusing only on the territory of Mykolaiv region, the author was able to trace the events of 1917–1921, based on local realities. Despite the regional nature of the material, the book is written on a significant source base of research, which includes materials of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, the Sectoral State Archive of the Foreign Intelligence Service of Ukraine, the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, as well as the State Archives of Odessa, Mykolaiv and Kherson Regions. The use of such a documentary basis allowed to expand significantly the idea of the peasant uprising history in the Mykolaiv region and to cover such a page of history at the monographic level.

The monograph has a clear structure of four sections. The first one is devoted to the periodization of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 in the Mykolaiv region. By the way, this is one of the first attempts in Ukrainian historiography to form an author’s periodization of the events of 1917–1921 at the regional level and to show their specificity. The periodization of 1917–1921 in the Mykolaiv region consists of ten stages and two periods, namely the Revolution and the Insurgent Movement. Moreover, the role of the insurgent (uprising) factor is decisive. Since the

elements of the insurgent movement manifested themselves in the process of Ukrainian state formation in the Mykolaiv region, as well as after its completion, the events of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 in the Mykolaiv region should be viewed through the prism of the insurgent struggle against various authorities. It is established that creation of periodization demands to taken into account not only such classical factors as national state-building, struggle against the Bolsheviks and White Guards, German-Austrian occupation, but also the following specific factors which are characteristic of Mykolaivshchyna: the presence of Entente troops, mass insurgent movement and creation of peasant republics.

The second section characterizes the directions of peasant uprisings in 1918–1921 on the territory of Mykolaiv region: spring–winter 1918 – anti-Hetman; spring–summer 1919 – anti-Bolshevik; autumn 1919 – winter 1920 – anti-Denikin; and 1920–1921 – anti-Communist uprisings. In addition to these directions, there were insurgent units based on the principles of “peasant freedom” [“selyanska volnytsya”]. Such units were often local in nature, and were directed against any of the existing authorities. Peasant ideology negatively perceived strong power: “German-Austrian”, “Bolshevik” or “White Guard”, because each of them, from peasantry’s point of view, had significant disadvantage. There were also insurgent units, which gradually descended to looting, as well as those that were formed from the very beginning as criminal. Characterization of the directions of peasant uprisings in 1918–1921 is a kind of continuation of the author’s classification of the insurgent-guerrilla movement in Southern Ukraine.

In the third section, attention is paid to the peasant republics of Vradiivka, Vysunsk and Bashtanka. Peasant republics are the highest stage in the development of the insurgent movement, which was organized into state-type structures. The self-organization of the peasants in those days grew along with the strengthening of national consciousness. However, the peasant republics, despite the high level of organization, did not acquire their logical perfection. Even during the armed uprisings, the peasants preferred local rather than all-Ukrainian interests. Despite the state nature of the formations, the leaders of the peasant republics understood that the «republics» would never become separate states. There were no economic, financial or territorial conditions for that. The task of forming those formations was to unite the peasants to fight the Bolsheviks or the White Guards, but not to become separate states. Thus, the main significance of the insurgent movements in the Mykolaiv region was the organization of the peasant masses to fight various enemies.

The fourth section highlights activities of atamans Lykho and Yu. Tiutiunnyk on the territory of the Mykolaiv region. The study of insurgent atamans through the prism of the biographical method is current in terms of the development of world historical and theoretical thought, characterized by an emphasis on the humanization of all spheres of public life and determines a special interest in an individual. A man, a personality, and human activity are in the center of history, “therefore, in the study of socio-political development in all its manifestations, the focus should be on man”. The author examines the biographies of the atamans in the context of the historical epoch during which they acted. At the same time, man appears not only as a part of the world picture, but also acts as an active participant in historical and social processes.

The peer-reviewed monograph is part of the series of books “Historical Library of MSHU”, which includes the following monographs, written by Yu. Kotlyar: “Insurgent Movement of Ethnic Minorities in the South of Ukraine (1917–1931)”, “Holodomors of 1921–1923 and 1932–1933 in the South of Ukraine: Ethnic and International Aspects”, “Republics of Vysunsk and Bashtanka (to the 90th Anniversary of the Proclamation)” (Kotlyar, 2008; Kotlyar, Mironova, 2008; Kotlyar, 2010). Thus, it is a logical continuation of the author’s study of various aspects of the peasant insurgent movement.

However, the work has some drawbacks. It is not entirely clear that a separate section (fourth) is devoted to the activities of atamans Lykho and Tiutiunnyk in the Mykolaiv region, and such more

famous atamans as Grigoriev and Makhno are not given special attention, but only brief mentions in the context of other issues. Moreover, the text of monograph contains some inaccuracies in the names of settlements and stylistic flaws.

However, the mentioned shortcomings do not affect the overall positive impression of the monograph by Yu. V. Kotlyar "Peasant Rebellion in the Mykolaiv region (1918-1921)", which is the important contribution to the study of the Ukrainian history and historical local lore. The monograph will be useful for scientists, teachers, local historians, students, and anyone interested in the history of the native land.

Література:

Котляр, 2008 – *Котляр Ю.В.* Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931). Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. Історична бібліотека МДГУ. Кн. 1. 156 с.

Котляр, Міронова, 2008 – *Котляр Ю.В., Міронова І.С.* Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти. Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. Історична бібліотека МДГУ. Кн. 2. 204 с.

Котляр, 2010 – *Котляр Ю.В.* Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення). Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. Історична бібліотека ЧДУ. Кн. 3. 92 с.

Миколаївщина, 2017 – Миколаївщина: нариси історії революції 1917–1921 років / *Л.Л. Левченко* (кер. авт. кол.). Миколаїв: Іліон, 2017. 280 с.

Миколаївщина, 2019 – Миколаївщина у вирі революційних подій: березень 1917 р. – квітень 1918 р.: Документи та матеріали. Миколаїв: Іліон, 2019. 744 с.

Миколаївщина, 2020 – Миколаївщина у вирі революційних подій: травень 1918 р. – квітень 1919 р.: Документи та матеріали. Миколаїв: Іліон, 2020. 704 с.

References:

Kotlyar, 2008 – *Kotlyar Yu. V.* Povstanskyi rukh etnichnykh menshyn Pivdnya Ukrayiny (1917–1931) [Insurgent movement of ethnic minorities in the South of Ukraine (1917–1931)]. Kyiv-Mykolayiv: Vyd-vo MDHU imeni Petra Mohyly, 2008. Istorychna biblioteka MDHU. Kn. 1. 156 s. [in Ukrainian].

Kotlyar, Mironova, 2008 – *Kotlyar Yu. V., Mironova I. S.* Holodomory 1921–1923 rr. ta 1932–1933 rr. na Pivdni Ukrayiny: etnichnyy ta mizhnarodnyy aspekty [The Holodomors of 1921–1923 and 1932–1933 in the South of Ukraine: Ethnic and International Aspects]. Kyiv-Mykolayiv: Vyd-vo MDHU imeni Petra Mohyly, 2008. Istorychna biblioteka MDHU. Kn. 2. 204 s. [in Ukrainian].

Kotlyar, 2010 – *Kotlyar Yu. V.* Vysun'ska i Bashtans'ka respubliky (do 90-yi richnytsi proholoshennya) [Vysunskaya and Bashtanskaya republics (to the 90th anniversary of the proclamation)]. Mykolayiv: Vyd-vo CHDU imeni Petra Mohyly, 2010. Istorychna biblioteka CHDU. Kn. 3. 92 s. [in Ukrainian].

Mykolayivshchyna, 2017 – Mykolayivshchyna: narysy istoriyi revolyutsiyi 1917–1921 rokiv [Mykolayiv region: essays on the history of the revolution of 1917–1921] / *L. L. Levchenko* (ker. avt. kol.). Mykolayiv: Ilion, 2017. 280 s. [in Ukrainian].

Mykolayivshchyna, 2019 – Mykolayivshchyna u vyri revolyutsiynykh podiy: berezen' 1917 r. – kviten' 1918 r.: Dokumenty ta materialy [Mykolayiv region in the whirlpool of revolutionary events: March 1917 – April 1918: Documents and materials]. Mykolayiv: Ilion, 2019. 744 s. [in Ukrainian].

Mykolayivshchyna, 2020 – Mykolayivshchyna u vyri revolyutsiynykh podiy: traven' 1918 r. – kviten' 1919 r.: Dokumenty ta materialy [Mykolayiv region in the whirlpool of revolutionary events: May 1918 – April 1919: Documents and materials]. Mykolayiv: Ilion, 2020. 704 s. [in Ukrainian].

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2021.i37.p.62

VITALIY M. KOROL

PhD (History), Sumy State University (Ukraine)

SCIENTIFIC AND PRACTICAL EXPERIENCE OF ARCHITECTURAL HERITAGE RESTORING IN THE FOCUS OF THE UKRAINIAN RESEARCHERS

Monograph review: Construction and Restoration of Orthodox Churches: monograph / under the general editorship of V. Lykhohrai. Kharkiv: Rarities of Ukraine, 2019. 204 p.

Citation. Korol V.M. Scientific and practical experience of architectural heritage restoring in the focus of the Ukrainian researchers. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXVII. 2021. Pp. 62-63. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2021.i37.p.62

КОРОЛЬ В.М.

Кандидат історичних наук, Сумський державний університет (Україна)

НАУКОВИЙ І ПРАКТИЧНИЙ ДОСВІД ВІДНОВЛЕННЯ АРХІТЕКТУРНОЇ СПАДЩИНИ В ЦЕНТРІ УВАГИ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

Огляд монографії: Будівництво та відновлення православних храмів: монографія / під загальним редагуванням В. Лихограй. Харків: Раритети України, 2019. 204 с.

Цитування. Король В.М. Науковий і практичний досвід відновлення архітектурної спадщини в центрі уваги українських дослідників // Сумський історико-архівний журнал. №XXXVII. 2021. С. 62-63. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2021.i37.p.62

The modern restoration process of ancient sacred buildings requires thorough research aimed at analysing the architectural and structural solutions of Orthodox temples and their connection with the canonical requirements of the Church, identifying historical methods of construction and creating characteristics for the specifics of repair and restoration work. One of such demanded scientific works was recently published. This is a monograph “Construction and restoration of Orthodox Churches”, authored by Kharkiv researchers Dmytro Honcharenko, Serhii Yewel, Oleksandr Kharchenko and Pavlo Chechelnytskyi, as well as Viktoriia Lykhohrai, who also was responsible for the general editing of the publication.

The monograph presents studies on the construction and restoration of masonry Orthodox churches. It consists of the analysis of the architectural and structural decisions of the churches and their relationship with Orthodox canons, the coverage of the traditional and modern construction methods, revealing the specifics of the survey and performance of repair and restoration works on an existing church building, the development of rational constructive, organisational and technological solutions for their restoration.

The first chapter, “Architecture and symbolism of Orthodox churches”, discusses the canonical requirements and the symbolic significance of architectural elements in Orthodox temples building. Spatial planning decisions of Orthodox churches are analysed on the example of temple construction in Eastern Ukraine. Christian sacred buildings were classified by functional purpose, and the differences between types of buildings were highlighted. Architectural and constructive decisions of elements of different churches are discovered.

The second chapter, “The specifics of the construction of Orthodox churches”, analyses the regional features of building materials using. The construction process was always influenced by the location of high-quality clay, lime, potash, and natural stone deposits. The size, weight,

density and strength of the bricks of the XIX century churches were analysed in the chapter. It was found that the size of bricks produced in Ukraine differed slightly from the standards generally established in the Russian Empire. In particular, it is a question of errors of length from 5 to 20 mm. Characteristic schemes of formwork construction and erection of brick vaults using them are investigated. Constructive solutions of the domes of Orthodox churches are analysed. The issues of construction traditions of domes heads, their basic designs, shape-forming elements and a covering are separately considered.

The third chapter, "The investigation of the factors that influence the durability of the Orthodox churches", is devoted to full-scale studies of the technical condition of masonry temples. Different factors affecting the operational reliability of Orthodox churches and the safety of their interior decoration are also investigated. The authors give the evaluation of the factors that lead to the destruction of Orthodox churches buildings. The scientists have identified five reasons that led to the loss of architectural heritage and their relative weight: the policy of the communist regime (65 %), the causes of utilitarian nature (19 %), wars and revolutions (8 %), natural disasters (4 %), and low cultural standard of living (4 %).

The fourth chapter, "The construction, technological and organisational solutions of the Orthodox churches reconstruction", deals with studying the types and performance specifics of repair and restoration work. The peculiarities of such scientifically substantiated measures on historical and architectural monuments as conservation, restoration, repair, reconstruction and rehabilitation are revealed in the context of domestic and international regulations. The experience of approaches to the conservation and restoration of architectural structures in different countries (including Italy and the USA) is studied. The authors described the nuances of harmonisation of Ukrainian legislation with the requirements of the Venice Charter for repair and restoration work. Attention was also paid to technological aspects of formwork production, domes installation and organisational solutions for the reconstruction of Orthodox churches.

Thus, the monograph combines the theoretical and practical experience of researches in several fields, such as history, art studies, retrospective architecture, restoration, building materials science and construction methods.

The book is published with the very high printing quality. The publication is full of various illustrations, namely: photos of temples and their constituent elements, drawings, diagrams, calculation plots, and data tables.

The disadvantage of the study is focusing mainly on the temples of the Kharkiv region and adjacent regions of Ukraine. The monograph would be more saturated and would benefit significantly from expanding the geographical boundaries of the study.

However, the preceding does not detract from the scientific achievements of this comprehensive study and its significance in theoretical and practical terms. So the monograph will be helpful for historians and art restoration specialists as well as for architects and constructors. The book can be used as additional literature in the educational process for university students.

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

Сайт журналу: <http://shaj.sumdu.edu.ua>

Видавець
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Реєстраційне Свідоцтво КВ №16009-4481 від 22.10.2009 р.

Редагування здійснюється співробітниками кафедри історії
Сумського державного університету

Головний редактор *С.І. Дегтярьов*

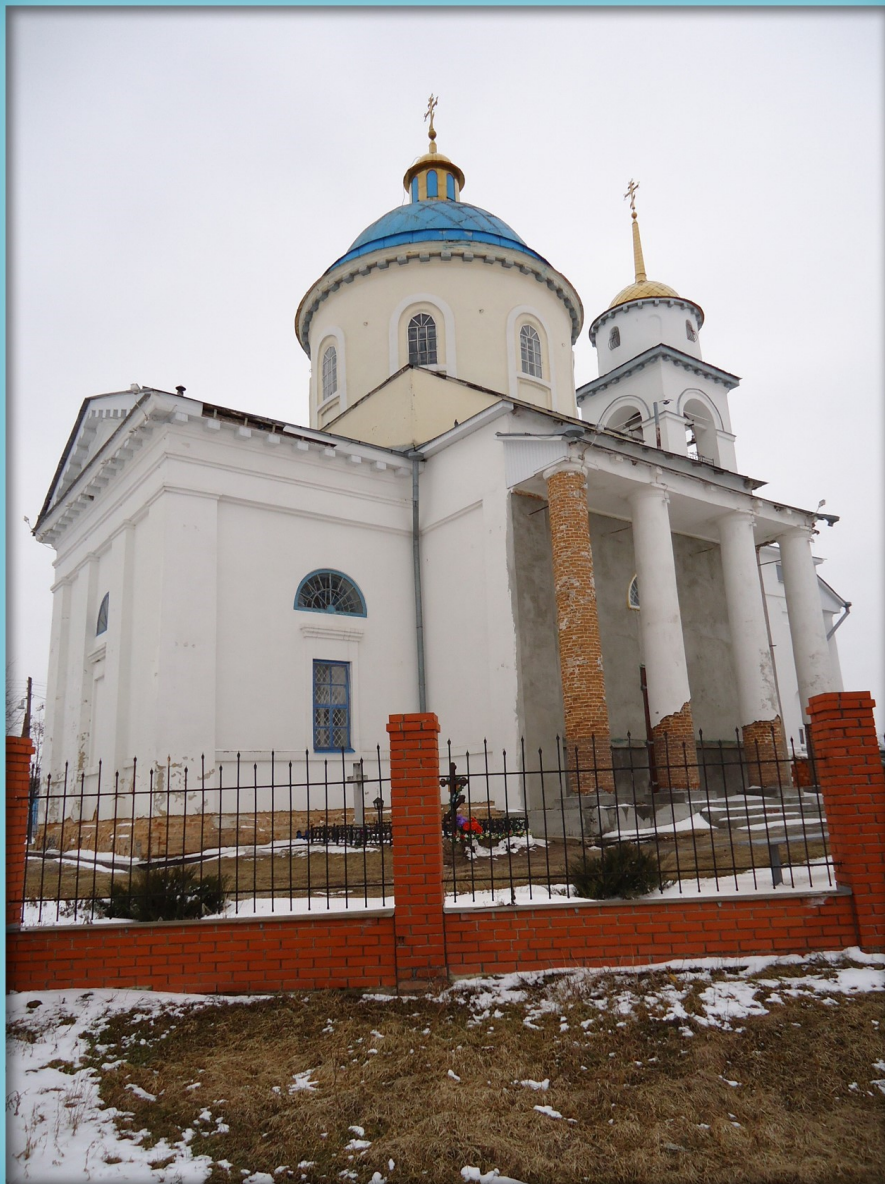
Редактори:
А.В. Гончаренко, С.І. Дегтярьов

Коректори:
*С.І. Дегтярьов, В.М. Король,
О.О. Ткачов, М.О. Думчиков (адміністратор сайту)*

Адреса редакції: 40007, Суми, вул. Римського-Корсакова, 2, Н-213
тел. +38(066)3465953; електронна адреса: starsergo2014@gmail.com

Здано до набору 20.12.2021. Підписано до друку 24.12.2021. Формат 70х108/16 Папір офсетний
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 11,2 Обл.-вид. арк. 11,4 Тираж 100 Зам. №

Віддруковано у друкарні Сумського державного університету, 40007, Суми, вул. Римського-Корсакова, 2

Сумський історико-архівний журнал, № XXXVII, 2021

www.shaj.sumdu.edu.ua